

І. АНДРИЄНКО

~~21676~~

НА
ГІРСЬКІЙ
ТРОПІ

РОМАН

КРИЧ

Н Д Р І Є Н К О

Г І Р С Ь К І Й

Р О П І

О М А Н

Державна Публічна
БІБЛІОТЕКА НА УМОВ
№. 24646

Р У Х
1 9 3 2

Відомості про авторів і видавців
в Україні та зарубіжжю.
Картки реєстру та інші
матеріали Української Книжкової Палати.

Обкладинка роботи
худ. В. Кричевського

ЦЕНТРАЛЬНА
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
АКТ № 197 92
№ 12 652-4

Укрголовит № 6811 (4008)
УПО. Київ шк. ФЗУ. № 4
Замов. № 4476 — 4000 пр.
Ост. А5 5³/₄ арк.

Зібрано 20 07 р.

I

Маленький Реджеб ніколи не сумує. Не сумує, бо Реджебові всього лише тринадцять, бо навколо їхньої саклі на взгір'ї так багато сонця, що промені його добираються аж під кизилеві та ожинові зарослі в ущелинах.

А хлопчик любить сонце. Притулить до очей долоню, і вона зарожевіє, скидається на стиглий кизіль.

Коли ж на взгір'ї тьмянуvато, як прощальна усмішка вродливої калі¹, промайне останній промінь і сонце заховається за далекі гірські верховини, Реджебові теж цікаво. Любить він тоді здертися на голе, наче потилиця в старого вачарі² Мухамеда, урвище над саклею й дивитись униз, як туманіє, поступово обкутується в волохату ковдру вечірньої сутіні долина. Спершу садки зливаються з кукурудзяними полями та виноградниками, потім починають бовваніти обриси сакль селища і нарешті все пірнає в таємничій темній млі. Тут угорі навколишні скелі, мов би вирізьблені якимсь невідомим

¹ Калі — жінка.

² Вачарі — крамар.

різьбарем, ще яскраво й чудно вимальовуються на тлі сіро-блідуватого неба, а внизу ота таємнича безодня. Близько зазіміє ліс, і хлопець, нашорошивши вуха, дослухається до звуків із його хащ.

Реджеб і ліс любить, бо виріс серед нього в самітній саклі, що, відірвавшись від селища в долині, застряла під урвищем високо на взгір'ї. Він знає всі стежки в цьому лісі і струмочки, всі полонини на верховині, бо кожного дня пасе там свої півсотні овець і дві корови. Ото зранку піде попаски, а під обід уже дійде до урвищ на протилежнім спаді гори. Тоді повертає назад. Далі пасти йому заборонено. За урвищами починається знову висока гора, а за тією горою — хлопець це знає — ходять із рушницями червоні аскери, а ще далі — турецькі: там кордон.

Реджеб кілька разів намагався глянути на той кордон. Коли сестра Наргуль із худобою в лісі, він мчав на високу гору. Поки добіжить та здереться аж на самий її шпиль, проходить пів дня, а там знову такі ж самі гори й долини, і ніяких аскерів та кордонів не видно. З тим він і повертається додому

Хлопець навіть селища в долині гаразд не знає. Ото хіба дорогу до Мухамеда та кооперативу. Коли-не-коли Мурад дасть грошей і накаже:

— Побіжи вниз до Мухамеда соли купиш.

А нене¹ перейме за порогом і шепне:

¹ Нене — мати.

— Не йди до Мухамеда, хай шайтан його візьме. Забіжи до кооперативу, там сіль дешевша.

І не знає тоді Реджеб, кого слухати: чи нене чи Мурада—старшого брата, що давно вже в саклі править за померлого баба¹. Нене добра, він її любить, а брат сердитий і може побити за непослух. Тоді хлопець робить так: ділить гроші навпіл та купує соли і в Мухамеда і в кооперативі.

Крім Мухамеда на селищі він добре знає лише Зеліма, продавця в кооперативі. Такий собі жвавий та веселий парубок. Коли б не забіг Реджеб до кооперативу, він на його завжди наче чекає. Говорить як із рівним, розпитує про взгир'я, про справи. А потім мов би ненароком суне в кишеню цукерок і наче байдуже запитає:

— Гарна на обличчя твоя сестра Наргуль? Не сварлива?

Реджеб тоді сипоне з очей лукаві іскри й навмисне відповідає так:

— Така гарна, як стара буйволиця, а сварлива, як роздратований цап.

Зелім, куйовдячи буйні кудрі на голові, лише зарегочеться.

— Брешеш, Реджебе. Очі в Наргуль блискучі, як ранком джерело, що б'є з-під скелі, і сама вона гарна, як весняний квіт на полонинах. Так каже моя нене.

¹ Баба — батько.

Реджеб знає, що Зелім має сватати Наргуль. Це вирішили померлі батьки ще тоді, коли народилася сестра. хлопець ще й те знає, що останнім часом Мурад вороже ставиться до Зеліма. Не раз при йому в саклі заходили балачки про парубка.

— Із шайтаном Зелім злигався, до комсомолу записався. Зганьбив і рід свій, і селище,— казав гнівно, блимаючи очима, Мурад. — Не допущу я, щоб він був нашим родичем.

Нене намагалася заперечувати, але, зустрівши синів грізний погляд, покірливо хитала головою. А Наргуль у куточку зідхала. Сестра — Реджеб це теж знав — крізь щілину в переділці саклі бачила веселого Зеліма, коли той зайшов раз у справах до Мурада. Дівчині подобався наречений. Та вона не мала права навіть говорити з братом, не то що сперечатися.

І Реджеб насамоті на урвищі все це пригадує, і йому дуже шкода сестри, хоч вона часто й дражниться за його малий зріст.

О, той зріст! Йому вже тринадцять, майже мужчина, а ще й маленьку Наргуль не дігнав.

Та серце на зріст на мить з'являється, і швидко він забуває про нього.

Уже й навколишніх гір стає не видно, а хлопець усе ще на своєму місці — на скелі. Аж поки внизу не зчиниться галас

— Де подівся той хлопець? Вечеряти та спати пора, — це нене заклопотано старечим, хрипльавим голосом.

— Реджебе, а Реджебе! Іди но додому! — розливається дзвіночком Наргуль.

— Ось вуха як намну, щоб не ганяв, — сердито бурмоче Мурад.

Реджеб тоді неохоче починає злазити з урвища.

Так і минають дні...

Сьогодні Реджеб забарився з худобою. Всенський день була страшенна спека, худоба поза-лазила в чагарники до ручая і звідти ніяк не можна було її вигнати. Лише під полудень хлопець вигнав її з хашів на полонину.

Поки попаски дійшов до урвищ на проти-лежнім боці гори, вже сонце почало сідати на заході на зубці скель. Почав швидше завер-тати худобу назад, а тут трапилось лихо: вівця з ягням десь поділася. Занепокоєний хлопець кинувся шукати. Туди-сюди по по-лонині — нема нігде. Підбіг до урвища й зазирнув через край. Унизу букові та в'язові хаші, що зверху навіть до половини урви-ща не сягають, по стрімчастій ущелині зе-леним килимом розляглися аж ген-ген, до самої долини. Реджеб прислухався і зрадів: десь збоку, внизу почулося жалібне мекання. Майнув поглядом у той бік — не видно: — вели-кий камінь заважає роздивитися. Хлопцеві лази-ти по скелях — за іграшки. За мить він був уже на камені, знайшов зручний виступ і став на нього. Мекання чулося під самими ногами, але не

видно нічого. Тоді, щоб побачити, Реджеб зачепився ногами за виступ і всім тулубом повис над ущелиною. Справді, під великим каменем, на виступі скелі то сюди, то туди крутилася вівця з ягням. Як вона туди попала — невідомо, а тепер шукала шляху, як повернутися назад на полонину. Хлопець покликав тварину, але вівця тільки підняла голову та ще дужче замекала. Він уже був зробив рух, щоб повернутись на урвище та пошукати до вівці якогось іншого шляху, як до його слуху знизу, з хащів, долетів незнайомий, трохи страдницький голос:

— Бавші!¹

Слово це сказано було по-аджарському.

У цьому пустельному місці, серед надзвичайної тиші, своєю несподіванкою голос так налякав Реджеба, що хлопець, забувши про обережність, зробив рвучкий рух набік. Ноги не витримали на виступі, сковзнулись і хлопець полетів униз головою на в'язові верховіття.

Реджебові не первина й падати. Обломивши кілька горішніх гілок, він зачепився на нижчих; лише обличчя подряпав. За хвилину опам'ятався і з острахом глянув униз. Знову з самого дна ущелини, з ожинових зарослів, що ховалися у в'язовій хащі, почувся той самий голос:

— Бавші, не бійся.

У першу мить Реджеб злякано кинувся держатися на вищі галузки, коли вслід за цими сло-

¹ Бавші — хлопчик.

вами почувся страдницько-болісний стогін. Хлопчика цей стогін перелякав ще дужче, але водночас і зацікавив. Перемагаючи острах, він перестав дертися вгору і, розгорнувши густий лист, почав вдивлятися вниз. Потроху острах зникав, бо в маленьку голову заскочила думка:

— Може чужий каці¹ через необережність упав із урвища й дуже забився.

Незнайомий унизу наче відгадав його думку. За стогоном почулися благальні слова:

— Не бійся мене, хлопчику, та спустися вниз. Я поранений, встати не можу.

Реджеб хвилину міркував, а тоді спустився нижче й повис на шкарубкому в'язовому стовбурі. Поглядом майнув на землю. Побачив у кущах ожини чоловічу постать.

— Лізь на землю, — знову попрохав незнайомець. — Я гостинця дам, нехай тебе аллах щастям обдарує.

Хлопцеві й моторошно, і цікаво. Чимраз більше цікавість опановує його єство. Забув за худобу на полонині, за вівцю з ягням на виступі урвища і поволеньки почав злазити вниз. Коли ступив на землю, спершу прожогом кинувся геть, а потім, зацікавлений у край, нерішуче почав наближатися до незнайомця. Перед самими зарослями ожини спинився і як дорослий поважно промовив:

¹ Каці — чоловік (людина).

— Селям алейкум!¹

— Алейкум селям,—відповів незнайомець і почав підводитися. Але скривився від болю, застогнав і знову впав на землю.

Реджеб почав розглядати чужого чоловіка. У шкіряних капцях, товстих, верблюжої шерсти панчохах, широких сукняних штанах—звичайний аджар із сусіднього селища. Тільки на голові висока бараняча шапка—таких у їхньому селищі не носять—зеленою чалмою повита. А під шапкою їжакувате, волохате, чорне з просивом обличчя і запалі очі блимають: раз зацьковано й страдницьки, а вдруге гостро й злісно. Під головами невеличкий клунок, а поруч у дерев'яній кобурі—мавзер. Реджеб знає, що то за пістоля, бо в брата Мурада теж така є. Мовчки дивується хлопець.

— Диви, цей дядя поклав поруч себе і не боїться, а Мурад завжди ховається з мавзером. Нікому не показує, ще й йому, Реджебові, суворо щоразу наказує не проговоритися нікому про зброю.

Що ще одразу помітив хлопець, так це—весь закривавлений один бік. Незнайомець часто хапався за нього і стогнав. У Реджеба мимохіть вихопилося з уст:

— Де ото так забився ти?

Незнайомець зробив ледве помітний зляканий рух і не відповів нічого. Він якийсь час пильно

¹ Слова вітання.

розглядав хлопця, а тоді вже, намагаючись надати своєму грубому голосові лагідности, поспитав:

— Ти звідкіля?

Реджеб махнув рукою на урвища.

— Ондечки звідти.

— Авул ваш як зветься?

— Ми не з авула, а з узгір'я. Авул унизу в долині — Мікулети.

В очах у незнайомця промайнуло щось подібне до радості, і він пробурмотів про себе:

— Знаю.

Відтак він жвавіше вже допитував хлопчика.

— А як баба твого звати?

Далі, згадавши хлопчикову попередню відповідь, сам же себе перебив:

— На взгір'ї... Кажеш на взгір'ї ви живете? То ти, бува, не Рамбошвілі синок? Може Мурада Рамбошвілі знаєш?

У Реджеба, коли згадали його брата, острах остаточно зник, і він охоче відповів:

— То мій брат. Баба давно вже помер і він за нього править у нашій саклі.

Незнайомець, забувши навіть про рану, аж на руках від радості підвівся.

— Сам аллах мабуть тебе до мене послав. Як тебе звати?

— Реджеб.

— Слухай, Реджебе. Хочеш заробити такого гостинця, якому всі хлопчики в авулі заздритимуть?

У Реджеба від цих слів заблищали очі, так мов би роса на полонині проти ранкового сонця.

— Хочеш? То біжи негайно до свого брата Мурада і скажи йому, що під урвищем лежить чоловік, у якого на лівій руці нема великого пальця, а на голові зелена чалма.

Хлопець погнався поглядом за лівою рукою незнайомця і побачив, що тому справді не вистачає одного пальця. Знову стало чомусь страшно, і він непевно промовив:

— Наша худоба на полонині. Я не можу її покинути.

Поранений насупив брови й грізно grimнув:

— Покинь худобу!..

Але помітивши хлопцеву зляканість і трохи помисливши, вже лагідніше правив далі:

— Гаразд. Захопи й худобу, тільки жени так швидко, ніби сам би шайтан її гнав. Ще скажи Мурадові, що я не можу встати, бо в мене весь бік у крові, і що я здалеку. Він зрозуміє... Іди!

Реджеб хвилину непевно кліпав повіками, а тоді враз повернувся й пустився бігти. За кілька кроків незнайомиць його знову гукнув.

— Стривай!

Хлопець повернув голову.

— Тільки опріч Мурада нікому й слова про це не говори. Нехай аллах до всіх, крім брата, стулятиме тобі уста. Зрозумів? Біжи!

Реджеб подався на урвище. Знайомою стежкою вигнав вівцю з ягням на полонину, а тоді

захопив усю худобу й щодуху пустився з нею додому.

II

Від урвищ до саклі на взгір'ї всього три кілометри. Та дорога не всюди полониною: трапляються й купи нагромадженого голого каміння, через яке не то що перегнати худобу, а й самому перелізти важкувато, і провалля з колючим чагарником, і лісові хащі.

Коли Реджеб починав гнати, то сонце щойно пірнуло за зубці далеких верховин на заході і до полонин наближалася зі сходу надвечірня синь, а поки добрався до свого взгір'я, то вже ніч скувала темрявою та безгомінням знайоме оточення.

За скелею, що звисає над саклею, його зустріла Наргуль.

— Де ти так забарився, Реджебе? Нене гнівається, а Мурад обіцяв тобі вуха на-м'яти ..

Потім, допомагаючи підганяти вівці, напівголосно й похапливо вона почала розповідати всілякі новини.

— А в нас, Реджебе, гість — Мухамед із долини. Прийшов — ще сонце заглядало на поріг саклі. Відкликав Мурада під повітку, де тютюн сушать, і там удвох проміж себе до цього часу розмовляють. Я нагодилася, щоб узяти дров, так прогнали мене. Навіть нене

до них не підходить. Туди під повітку Мурад і каву вачарі носив.

Реджеб слухає сестру, а в самого за язик нестерпуче лоскоче — теж хочеться розповісти про свою новину. Він не якогось там Мухамеда з долини, а чужинця бачив, ще й за яких обставин.

Та він мужчина, бевкати по-дурному, як оця дзига — Наргуль, не стане. У його лише для брата відкриються уста. Бо незнайомец так наказував.

Такими думками намагається хлопець притамувати лоскотання на язиці. Та видно йому це над силу, бо з рота мимохіть вихопилися слова:

— Що твій Мухамед! Ось я бачив таке, що проживеш ти ще стільки весен, як прожила, ніколи не побачиш.

— Що ж ти бачив? — байдуже перепитала Наргуль.

Іншим разом вона одразу б накинулася на хлопця і своїми розпитуваннями вимотала б з його душі всю таємницю до останньої дрібнички, але тепер дівчина сама в полоні власних думок.

Сестрина байдужість образила Реджеба і він замовк. Дівчина вела своє:

— А вдень приходила ханум Суріє Пехіладзе...

Хотіла додати „Зелімова“ мати, але зупинилася.

— Еге ж, Суріе. Теж щось говорили з нене по секрету й мене прогнали від себе.

— То вона про Зеліма, — пробурмотів Реджеб.

Наргуль рукавом витерла обличчя, що зашарілося.

— Не знаю... А потім я вже все підслухала. Ханум розповідала, що в місті відкрили школу для таких дівчат, як я. У тій школі навчають шити всілякий одяг... Тільки ханум казала, що в тій школі вимагають від дівчат, щоб вони не носили чадри¹.

Дівчина раптом обняла брата, притиснула до свого плеча його голову й прошепотіла:

— Я б хотіла, Реджебе, ходити без чадри.

Голос її взявся сумом.

— А то — ні тебе ніхто не бачить, ні ти людей. Який суворий у нас закон. Чому ти можеш ходити з відкритим обличчям, а я ні?.. Знаєш, Реджебе, я коли бачу себе у воді, так сама собі подобаюся.

У Реджеба ще не пройшла образа за сестрину байдужість. Він вирвався з обіймів і перекривив дівчину..

— Подобаюсь... Думаєш, ти гарна, Наргуле? Як лісова сова.

Дівчина спершу погналася за братом, а тоді, розпустивши в повітрі обидві поли чадри, за-

¹ Чадра — покривало на обличчя, що його носять жінки-мохамметанки.

сміялася дзвінко-розливчато, мов би хтось невідомий на срібних струнах на взгір'ї пробренькав весело-задирливий трель.

Десь близько чути невдоволений голос нене:

— Тобі б усе сміятися. Де ви пропадаєте? Корови давно треба доїти.

Вони пригнали вже худобу в дворище.

Ще трохи згодом знову чути застерезливо-сердитий голос нене:

— Ти ж чого ото розпустила чадру? У нас у дворі мужчина чужий.

— Тепер темно.

— Зір чужого чоловіка і в темряві бачить жіноче обличчя. Закутайся зараз мені.

Наргуль лише голосно зідхнула.

Реджеб загнав вівці до кошари й мерщій шукати брата Мурада. Як і повідомила сестра, знайшов його нижче саклі, під повіткою, де сушать тютюн. І не самого, а з Мухамедом. Сидять у темряві, розмовляють тихо, попихуючи цигарками, а з тих цигарок іскри кривульками розсипаються навколо. Хлопець підійшов близько і спинився, чекаючи на слушну хвилину, щоб гукнути брата, а бесідники так захопилися розмовою, що й не помічають його. І мимохіть Реджеб слухав Мухамедові напівголосні сердиті слова.

— ...Зелім—це напасть на нашу голову. Мабуть під час сну шайтан вийняв у нього з грудей батьківську душу і вдмухнув свою. То, із-

дячи до міста за крамом, записався сам у шайтанову комсомолію, а тепер починає підбивати й інших. Уже Мустафа Кобрачія вихвалявся серед людей, що піде в комсомол. Це ж Зелімових рук діло — я добре знаю... Я вже не кажу, що той молокосос із своїм кооперативом мені в печінках сидить, розторгуватися не дає... А то, слухай, Мураде, коло чого він починає заходжуватися? Зібрав до себе Ібрагіма, того ж таки Мустафу, ще кількох авульських злиднів і давай з ними розмову вести про колективи. Може чув про них? У газетах пишуть... Руські десь казяться, та й грузини під Тифлісом за ними йдуть — колективи заснують. Це щоб твої, Мураде, вівці й дві корови вже не твої, а чужі були. От до чого воно ведеться. У нас, слава аллахові, покищо не чути було про колективи, бо аджари правовірні, мусулмани, а Зелім починає каламутити.

Мурад засопів і глухо пробурмотів:

— Я це знаю.

Мухамедова широка постать заворушилася і торговець прикро перебив:

— Я вже тобі втретє розповідаю про це, а ти все однієї: „я це знаю“.

Мурад закашлявся.

— А що ж робити? Ну, Наргуль Зелімові не бачити, як своєї спини.

Вачарі потер руками.

— Ці слова твої, мов би аллах проказав... Справді, для Наргуль ми знайдемо жениха

статечного й багатшого. Не забувай, що я вдівець, а про Наргуль баби в аулі кудкудачать, що вона дуже приваблива. Я ще подумаю, то може присватаюсь. Та цього замало.

У Реджебовій уяві постало старече вачарієве слиняве й одутлувате обличчя, його широка згорблена постать, і хлопчик подумав:

— Ач чого захотів, старий їшак.

Згадав струнку сестру свою, порівняв із старим Мухамедом, не витримав і голосно пирхнув. Обидва бесідники в ту ж мить повернули в його бік обличчя. А в другу мить Мурад уже вхопив Реджеба за чуба.

— То ти підслухуєш?

Хлопець завив від болю.

— Я шукав тебе, Мураде.

— Я ось тобі пошукаю!

І старший брат ще дужче заторсав чуба. Реджеб заверещав на все узгір'я, а тоді, згадавши, крізь сльози вигукнув:

— Я від зеленої чалми!

Цей його вигук своєю несподіванкою наче приголомшив Мурада, і він випустив з рук чуба. А Реджеб, скористувавшись із цього й забувши про Мухамеда, почав крізь сльози похапливо розповідати:

— По той бік гори, під урвищами, в зарослях лежить чужий каці. У нього весь бік у крові. Той каці наказав мені, щоб я біг до тебе, Мураде, і передав, що там лежить чоловік здалеку, у якого немає великого пальця

на лівій руці, а на голові зелена чалма. Я й прибіг сказати, а ти б'єш...

Хлопець не договорив, бо його з силою за плечі рвонув брат.

— Коли ти його бачив?

— Ще сонце світило. Він устати не може.

Мурад покинув хлопця й повернувся до вачарі.

— Це Сеїд. Перебирався мабуть через кордон і його підстрелили.

Мухамед, вражений, сіпнувся до них.

— А певне Сеїд.

Обидва заметушилися.

— Треба одразу бігти туди, — сказав Мурад.

— То ти біжи, а я тут почекаю, бо мені не сила бігти, — запропонував торговець.

— Як же я доведу його сам? Він же устати не може.

— А ти їшака захопи з собою. Посадиш і привезеш.

Ця метушня дорослих так зацікавила Реджеба, що він і за сльози забув. У голові комашнею заворушилися думки.

— Що воно то за Сеїд, що його й Мурад і Мухамед знають, та ще отак турбуються?

Мурад уже десь побіг на дворище, а вачарі сидів і схвильовано сопів. Хлопець покрутився трохи, а тоді побіг до саклі. Там у середній кімнаті, що правила і за кухню, і за їдальню, і за місце для Реджебового спання, мати варила на вогнищі серед долівки вечерю. Хлопець покрутився біля неї, а тоді:

— Нене, ти не знаєш Сеїда?

— Якого Сеїда?

Реджеб згадав наказ нікому, крім брата, не говорити й замулився.

— Та.. чужого чоловіка.

— Вигадуєш ти, — махнула рукою мати.
— На ось сідай вечеряти, та лягай спати, бо завтра з сонцем ізжену до худоби.

Хлопець абияк посьорбав гарячого молока, що в ньому плавали шматочки лавашу, та й пошкандибав у куточок, де на дошках він завжди спав. Але заснути не міг. Дивився, як поралася по кімнаті нене, бігала по господарству надвір і назад Наргуль, — а з голови не йшла думка про Сеїда.

— Хто він такий?

Колупав у пам'яті, чи не приходив той чоловік раніше до їхньої саклі.

— Ні, такого каці в них не було. А отже Мурад і Мухамед знають його.

І думка перескочила на старшого брата, закружляла, заплуталась в інших. Хлопець пригадав недавно підслухані торговцеві слова.

— От Мухамед, який старий їшак, а думає взяти собі в саклю молоду рдзалі¹. Зелім теж. А Мурад старший за нього і вже за господаря дома, а чомусь не шукає собі рдзалі.

У цю думку раптом вривався один спогад із минулого: Мурадова розмова з матір'ю. Це

¹ Рдзалі — молода.

було ще взимку, коли навколишні верховини одяглися в похмурі хмари і надворі стьобав об голе каміння холодний дощ. Нене тоді приступила до старшого сина з рішучою розмовою.

— Давно, давно пора тобі, Мураде, в нашу саклю привести молоду цолі¹. Ти тут старший слово твоє для мене й моїх молодших дітей — закон, але в цій справі материна порада нехай зустріне твій послух... Послухай мене, Мураде В долині живе Фатьма, Файзули дочка. Вона роботяща, обличчям її аллах не скривдив. Чому б не взяти її? До речі, і викуп батькам невеликий треба платити: нам буде до снаги. Хочеш, сину, я підішлю жінок до Файзули.

— Не треба, — похмуро спинив матір Мурад. — Фатьма не для мене.

Пройшовся по саклі і знову спинився біля матері.

— Моя рдзали дуже багато коштує. От коли я зберу стільки золота, що зможу заплатити викуп, тоді й приведу до саклі цолі.

І старший син загадково посміхнувся.

Тепер, пригадуючи цю розмову, Реджебові спало на думку:

— Звідки він її приведе? Хіба з міста?

Два останні роки Мурад кілька разів зникав із дому. Піде звечора й три-чотири дні немає його. Повернеться голодний, стомлений

¹ Цолі — дружина.

і з клунком за плечима. Одразу ж посилає за Мухамедом. Прийде той із долини, зачиняться обидва в Мурадовій кімнаті й довго там про щось шепочуться, торгуються. Назад в авул вачарі повертається з Мурадовим клунком. І так завжди. Після кожного такого зникнення, в Мурада з'являються сукняні штани або в нене нові капці.

Реджеб допитувався, куди ходить Мурад, і нене завжди відповідала, що до міста, купувати краму...

Отак собі кружляють у хлопцевій голсві думки, спати заважають. Уже й Наргуль пішла за переділку, і нене, впоравшись із роботою, сіла на поріг саклі й закуняла, а він ніяк заснути не може. Потім усю його свідомість заповнила постать незнайомого Сеїда. Вона поступово зростала й наче наближалась, далі враз заколихалася, затанцювала й зникла.

Хлопець нарешті заснув та так міцно, що не чув, як через годину в кімнаті почалося шамотіння. Когось, що болісно стогнав, провели в Мурадову кімнату. Звідти довго чувся хрипливий стриманий Мухамедів голос. Метушилася нене, водночас гріючи окріп і ріжучи стьожкою чисте біле полотнище. Від неї й до себе в кімнату бігав заклопотаний Мурад.

III

На ранок Реджеба не зігнали з сонцем. Коли він прокинувся сам і вибіг надвір, то золотаві

промені виглядали вже з-за скелі. Надворі зустрів нене. На його здивоване запитання вона, дуже заклопотана власними думками, відповіла: — Наргуль погнала худобу. Тобі зараз доведеться побігти в долину до Мухамеда.

Вони зайшли в передню кімнату. Вийшов Мурад і дав хлопцеві слоїка.

— Біжи в авул до Мухамеда, він налле сюди ліків і негайно повертайся назад.

Коли старший брат це говорив, у його кімнаті почувся грубий кашель.

Мурад прожогом кинувся туди. Реджеб повертів у руці слоїк і вибіг надвір. Уже коли повертав за ріг, услід вискочив Мурад і нагукав на нього. Реджеб вернувся. Старший брат пильно подивився йому в очі й суворо заговорив:

— У нас лежить отой каці, на якого ти вчора надибав під урвищами по той бік гори. Оце для нього й ліки. От що, Реджебе, гляди нікому не проговорись, що в нас чужий каці. Хто б не питав, — мовчи. Бо як проговоришся...

У Мурадових очах заблмали грізні вогники.

— Ти чув, як виють голодні шакалки зимою в лісі? То ти ще дужче витимеш, так я тебе покараю. Візьму два високих в'язи, нахилю їхні вершки, прив'язу тебе за руки до вершків і пуцу. В'язи тебе розшматують тоді. Сам шайтан жахнеться від моєї кари. Чуєш? Іди.

Переляканий Реджеб пустився вниз у долину.

Мухамедова крамничка була зачинена, і сам вачарі ще спав, коли хлопець прибіг в авул.

Довго йому довелося стукати, поки господар почув і відчинив двері. Взявши з хлопцевих рук слоїка, він довго рився в шухлядках, знайшов те, що треба, налив темно-брунатної рідини й віддав слоїка. Реджеб одразу ж кинувся назад на взгір'я. Коли біг повз кооператив, він був зачинений.

— І Зелім сьогодні не торгує, — майнула йому думка.

Вибіг уже за авул і вузьенькою стежкою у високій кукурудзі повернув на взгір'я, як зустрівся з Зелімом. Той повертався в авул з мотикою — видно корчував на своїй ділянці пні. Реджеб хотів пробігти мовчки мимо парубка, але той його зупинив

— Стривай, куди так поспішаєш, Реджебе?

Побачив у хлопцевій руці слоїка й правив далі:

— А то що несеш? Масть, здається. Хто обранився?

Реджеб замулився, а слоїк наче пік йому руку, та Зелім дуже не допитувався і хлопець заспокоївся.

— Як там Наргуль? Стрибає? — запитав далі Зелім. Він ради неї й хлопця спинив.

Реджебові повернулася повсякчасна лукавість, що находила на нього, коли заходила з Зелімом річ про сестру.

— Оце вона ноги собі повідстрибувала.

Зелім затурбувався.

— То й йод для неї. Що трапилось?

Хлопчик лукаво приплющив очі
— Багато... Ні, я брешу, Зеліме. Наргуль
пасе худобу на горі.

Реджеб дивився на Зеліма, і йому раптом
пригадалася вчорашня вечірня Мухамедова роз-
мова про парубка та Мурадова відповідь тор-
говцеві. У хлопця посмутніли очі.

— Бідний Зелім і не знає, що йому не ба-
чити Наргуль, як своїх ушей, — подумав він.

Кожне слово з тієї балачки пригадалося, наче
він зараз усе чує.

Мухамед говорив про комсомолію. Реджеб уже
чув про це слово й раніше від Мурада. То шай-
танова вигадка. А ще про віщо говорив вачарі?
Що, мовляв, Зелім людей підбиває. Знову чуже
слово, а яке? Ага, пригадав.

— Зеліме, що воно за штука колектив?

Парубок обняв здивованим поглядом маленьку
постать.

— А ти звідки про нього чув?

— Та... люди на взгір'ї коло саклі згадували
це слово.

Зелім засміявся.

— Швидко все розноситься. Не встиг я ще
добре подумати, а вже на взгір'ї заговорили.
Видно кози по горах разносять.

І став задумливий.

— Скажи, що воно за слово колектив?

Зелім уважно подивився на хлопця.

— Ти, Реджебе, аджар?

— Не... знаю.

Парубок засміявся.

— Не знаєш. А про колектив питаєш?..

— Ну, аджар.

— Сідай, я тобі все розкажу.

Зелім поклав мотигу на землю й сів на великий камінь. Реджеб навкарачки перед ним.

— Найтемніші, найзлиденніші люди мабуть — це аджари. Їх хто не хотів, той тільки й не поневолював. Із широких долин позаганяли нас у гори, і ми жили тут у злиднях, як кроти. Ніколи не доїдали, лише знали важку працю. Бо на клаптику землі не розживешся, а всі простори, найкращі поля й садки були в руках багатців. Так було, доки прийшла сюди радянська влада, вісім років назад...

Зелім починав захоплюватися, наче перед ним сидів не тринадцятилітній хлопчик, а була юрма дорослих людей. Може б він і не став говорити з хлопчиком так, та Реджеб зачепив те слово, що його він от уже кілька місяців таємно плекав у своїй душі. Та ще й слухач, хоч і маленький, а такий уважний.

Дійсно, Реджеб забув і за Мурадове доручення: роззявив рота, боячись пропустити хоч одне Зелімове слово. Бо ще ніде не чув він таких слів: цікавих, хоч і незрозумілих.

— Тоді аджарам, — казав далі Зелім, — і нам в авулі трохи полегшало. У Сеїда відібрали курудзяники та садки й роздали злидарям.

— У Сеїда? — механічно перепитав Реджеб. Ще йому закрутилися на язиці слова, але Зе-

лім, захопившись, пропустив мимо ушей хлопчичове запитання і говорив далі.

— Бідних багато, а тієї землі мало. Всім не вистачило. А глянь, Реджебе, навколо. Всюди на взгір'ях чагарники, хащі. Їх теж можна повикорчовувати і позаводити нові кукурудзяники, нові садки й виноградники. А хіба одна людина може це зробити? От ваш рід живе на взгір'ї, всюди пустеля, а багато повикорчовували твій батько та Мурад? Кукурудзяника та тюнової плянтації у вас — тільки козі простягтися. А коли б вийшло двадцять чи тридцять чоловіка корчувати, вони б багато зробили. Руками це важко й марудно робити — можна придбати машину чи пороху. Є такі машини, Реджебе, що дерево з корінням можуть вирвати. Один чоловік не може придбати машини: йому це над силу, а весь авул, з'єднавшись, міг би це зробити... Оце й є колектив: об'єднатися в гурт для спільної роботи. О, колективом можна багато чого зробити! Взяти хоч би чайні плянтації. Отам за горами, над морем їх усюди розводять. Там розумніші люди живуть. Я бачив, бо аж тиждень там був. Один аджар не зможе путящої плянтації завести, бо над силу йому, а гуртом можна. Або ще от... Тобі, Реджебе, хіба не набридло бігати по полонинах за худобою?

— Га? — наче від сну пробудився хлопець, а потім опам'ятавшись, — ні, не набридло. Я звик. Мені навіть весело, бо там сонця багато.

— Не те. А що ти ростеш, як бур'ян, нічого не знаєш? Грамоти не вчишся.

— Я бігав рік до мулли, так нехай йому грець. Погано в нього вчитися. І я радий, що Мурад більше не посилає.

— Не в мулли, а в школі. В тім і біда, що в нашому авулі школи немає і мулла навчає грамоти. Не так навчає, як задурманює голови. А був би колектив, то або сюди найняли б учителя, або дітей посилали б до школи в сусідній авул. Там є. Наші господарі не посилають через те, що дома худоби нікому пасти. А колектив... Та що говорити, Реджебе, був би колектив, ми б оці гори перевернули.

Зелім аж на ноги схопився в захопленні. Реджеб і собі схопився.

Якийсь час, мов би здивовано, дивився на парубка, а тоді вигукнув:

— Ну й розумний ти, Зеліме. Розумніший, мабуть, за муллу. Ніхто так не скаже, як ти. Де ти навчився таких слів?

Зелім зідхнув.

— Ти не знаєш. Є такий чоловік у Тедах. Отам за горами у місті. Сивий, згорблений уже, а духом молодий. Аж у Батумі він усе своє життя прожив, працюючи, а тепер головує в тедівському кооперативі. Він мене тих слів навчив, з комсомольцями познайомив. Та крім того я й сам це бачу з книжок.

Парубок помовчав, а тоді, дивлячись на Реджеба, засміявся.

— Ти, певне, і половини не зрозумів, що я тобі наговорив?

— Не зрозумів, — щиро признався Реджеб — Тільки мов би гарно все ти говориш. Я такого ні від кого ще не чув.

Зелім додав тим же голосом:

— Коли б хто підслухав нас, то попоглузував би з мене. Та що поробиш, коли хочеться говорити про це, а уважних слухачів рідко де знайдеш. У нас люди темніші та упертіші за ішаків: почнеш говорити, а вони лише глузують. Та нічого — капля води камінь продовбує. Вже деякі починають замислюватися, хитатись. А якби всіх розбуркати, світло їм у голові запалити!

Він знову помовчав.

— На чайних плянтаціях, куди мене водили тедівські комсомольці, усі жінки, навіть аджарки, без чадр ходять. У Тедах теж деякі дівчата їх познімали. А в нас і старі баби затуляють обличчя... От незабаром маю сватати твою сестру Наргуль, а й досі не бачив, яка вона на обличчя, ні разу не говорив з нею. І все то дідівські звичаї, дурні віковічні закони. У колективі люди посвідомішають і цього не буде... Ну, прощай, Реджебе. Ти поспішав, а я тебе затримав.

І Зелім взяв у руку мотику й почав спускатися по стежці. Реджеб, приголомшений, стояв на місці. Зелім відійшов кілька кроків, а тоді, щось згадавши, повернувся назад.

— Слухай, Реджебе, я хочу тебе поспитати...
Тільки скажи правду. Твій брат пачкар?

Реджеб витріщив очі: він такого слова не чув.

— Що то за пачкар?

— Таємно переходить через кордон до Туреччини за крамом, а потім перепродує його тут.

Хлопець ще дужче витріщився на парубка, а в голові промайнула блискавицею думка:

— Ото може, коли Мурад зникає з дому, він за кордон ходить. Але згадав братову грізну засторогу й, замулившись, відповів:

— Не знаю. Мабуть ні. Мурад за кордон не ходить.

— А то в авулі починають бевкати про це. Прощай!

Більше Зелім не повертався.

Аж тоді лише Реджеб згадав про доручення, про ліки в руці й, злякавшись, щосили пустився бігти на гору.

Дома Мурад йому таки нам'яв вуха, хоч хлопець і виправдувався, що довго будив Мухамеда.

А випустив вуха брат, Реджеб одразу й за біль забув. За останні два дні так багато сталося новин, такого цікавого сприйняла голова, що ніколи думати про біль, треба насамоті розібратись у всьому. І хлопець мерщій подався на улюблену скелю: там йому ніхто не заважатиме. Там, сівши на камінь і обнявши

руками коліна, почав розбиратися в думках, а вони мов ще дужче заплутувалися. Все, що трапалося, що він бачив та чув, було нове й незрозуміле. Один висновок зробив хлопець, що Зелім дуже розумний.

— Мурад ото каже, що Зелім злигався з шайтанами. Ні, це не так.

Про шайтана хлопець знає з оповідань нене. Він живе за густими хмарами на високих горах. Такий страшний, із довгою бородою й рогами на голові, як у цапа, а з очей йому сипляться огняні іскри. Зелім же добрий, очі йому завжди дивляться щиро, і говорить він з ним, Реджебом, як із товаришем. Ні, Зелім не злигувався з шайтаном. Тільки він дуже розумний, за всіх у долині розумніший, і говорить так гарно, краще за муллу.

Зелім хоче ото колектив привести в долину. Щоб той колектив допоміг розчищати чагарники під кукурудзяники, насадити садки. Це добре. А то в них кукурудзяного лавашу теж дома не вистачає. Ще влітку так-сяк: дві корови дояться, та нене коли-не-коли віднесе за гори до міста молока та сиру, продасть і назад принесе борошна. А взимку доводиться зовсім погано. Ще в них нічого, корови є, вівці, а от тітці Фатимі, нененій сестрі, ще гірше живеться: корів нема, а тільки дві кози та півдесятка овець. Коли не прийде Фатима — така виснажена й згорблена ханум — завжди плаче.

— Ні їсти, ні пити, самі злидні. Мабуть, аллах прогнівався на мене й послав таку долю, — плачучи, завжди скаржитья вона.

— А ти, сестро, молися частіше аллахові, може він змилюється, — радить їй нене, відсипаючи із своїх злиденних запасів пригорщ зо дві борошна.

— Який злий аллах, — думає тепер Реджеб. — Уже скільки років плачеться ханум Фатима, а він усе їй не помагає. Колектив добріший. Той допоможе. Зелім ото казав, що колектив прожене злидні.

І хлопець намагається уявити собі колектив. Раз уява йому малює його як великого начальника, що всім щедрою рукою роздає і борошно, і гроші, а вдруге — вже колектив ввижається, як дід-характерник, що все робить з допомогою чарівної патериці.

Нове це слово, незрозуміле. Неписьменний Реджеб не вичитав у книжках того слова. Зріс на глухому взгір'ї, знає лише про шайтана та різні гірські страховища, що про них довгими зимовими вечорами щиро напихала йому голову добра нене. А тут колектив, якісь машини.

І вперше з хлопцевого чорного й рухливого, як у миші, обличчя зникла повсякчасна безтурботність. Уперше десь глибоко на душі народилася свідомість. Аж прошепотів: .

— Я дурний, я нічого не знаю.

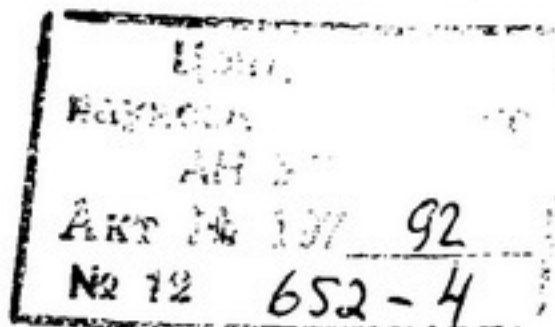
Глянув Реджеб навколо, на високі, сині верховини, що мов вартіві оточували їхню гору

та взгір'я, і наче тісно зробилося хлопцеві. За тими верховинами є місто, є море, є великі чайні плянтації, — там можна всього навчитися. І вперше його потягло з невимовною силою зазирнути за ті верховини, не задля самої лише дитячої цікавості, а щоб чогось навчитися, стати таким розумним, як ото Зелім.

Минуло кілька днів. Нові почуття, що гірською повинню ринули в Реджебову душу, потроху притамувалися. Знову, пасучи, хлопець простягав назустріч соняшним променям руки й підстрибував радісно та безтурботно. Знову співав своїх пісень вигаданих, що їх ще не чула жадна людина на земній кулі, що їх він, проспівавши, скоро сам забував. Думка про колектив, що про нього він почув від Зеліма, глибоко занурилася в інших, і хлопець її не ворушив, бо вона йому здавалася незрозумілою, казковою. Тепер, коли й думав він, то про одного Сеїда. Таємничий чужинець його все більше зацікавлював.

Сеїд уже починав видужувати. Вечорами, обпираючись на палицю, виходив із саклі, ішов під скелю і там у кущах довго сидів похмурий, задумливий. У такі хвилини Мурад наче стеріг свого гостя: то лазив у хащі нижче від скелі, то пильно вдивлявся на вузьку тропу, що в'юнилася - бігла до авула в долину. А вдень, коли чужинець сидів у кімнаті і хтонебудь приходив на взгір'я в справах, Мурад і за десять кроків не підпускав до саклі відвідувача: на-

3. На гірській тропі.

33

дворі хутко вирішував справу й спроваджував його назад у долину. Навіть ханум Фатиму й ту не пустили до кімнати.

— Отут у холодочку під деревами давай посидимо, сестро, — запропонувала нене, а Наргуль з Мурадового наказу почала мазати долівку перед саклею, хоч цього й не треба було робити...

Що ще дужче зацікавило й здивувало Реджеба, так це ставлення нене до гостя. Раз хлопець уже мостився сісти на своєму місці, а Сеїд, як і завжди, вийшов із палицею на повітря. Нене в цей час поралася над вогнищем. Тільки гість став на поріг, вона ніби молоденька, похапливо повернулася до нього, і затуляючи обличчя, вклонилася низько-низько, як нікому не вклонялася, навіть самому муллі з долини. А Сеїд навіть головою не кивнув у відповідь на таку пошану до себе...

IV

Сеїд хутко видужував. Уже почав ходити без палиці. Раз, вийшовши вдень із саклі, він рукою поманив за собою під скелю Мурада. Там сам сів під кущем і запропонував господареві сісти. Якийсь час, насупивши брови, Сеїд глибокодумно сидів мовчки. Потім він, колячи бесідника гострим поглядом, різко заговорив:

— Я маю поговорити з тобою, Мураде, про важливі справи.

Мурад швидко підвівся, низько вклонився й покірливо відповів:

— У моїм домі ти, Сеїд, не гість, а вельдир. Я до твоїх послуг.

Гість махнув рукою. Мурад знову сів.

— Ти думаєш я дарма сюди пробирався через кордон, — провадив трохи помовчавши Сеїд. — Дарма червоні аскери, нехай шайтан їх спопелить, мені вліпили кулю в бік.

Мурад уклонився.

— У великого Сеїда в голові стільки розуму, що він крок зробить і то задля важливої справи. Нехай аллах дарує тобі довгі літа. Так, я пробрався сюди для дуже важливої і великої справи.

Сеїд повів головою, чи нема бува близько непроханих свідків. Мурад зрозумів його рух, запобігливо підхопився на ноги і зник за виступом скелі. Через хвилину він повернувся.

— Говори сміливо, Сеїде, нас ніхто не підслухує. Я наказав нене, щоб вона поглядала за стежкою.

Гість задоволено хитнув головою.

— Ти молодий, Мураде, і нічого не знаєш, а мені з кожною сивою волосиною аллах додає все більше досвіду й розуму. Ви тут живете в Аджарії і нічого не знаєте, а я за кордоном, у Туреччині, і більше знаю за вас усіх.

— Що наш розум проти твого, великий Сеїде!

— Великі нещастя чекають на аджарів. Ще більші, ніж вісім років тому, як настала тут

ота радянська влада і я став вигнанцем, нехай аллах навек не простить кривду моїм ворогам. Хто тоді утворив радянську владу? Старці, голодранці, що й підметка мого не варті. А ням значним і високоповажним аджарам довелося тікати, соромом укривати свої горді голови. Прогнівили видно ми аллаха тоді.

— Так, старці, голодранці... — луною обізвався Мурад.

Очі Сеїдові замиготіли.

— Віровідступники, що забули аллаха, забули старовинні аджарські звичаї, продалися шайтанові. Бо хіба то чесно, по-аджарському, відібрати в людини його кукурудзяники та сади і роздавати голодранцям? Це ж грабіж... Та я не про це хотів казати. Про що пак?.. Ага! Великі нещастя чекають на вас. До тепер радянська влада вас тут у горах не зачіпала. Не зачіпала ваших звичаїв, вашої віри і жили ви, чекаючи на те, що незабаром аллах змінить свій гнів на милість і прожене звідси радянську владу. Чекав і я на це завжди з молитвою на устах. А от тепер нова біда з півночі насуває на аджарів, як чорна хмара восени на Тагінаурі¹.

Мурад слухав гостя уважно. Кожна риска на його довгастому, чорно-засмаглому, з невеличкими смолистими вусами обличчі відбивала велику повагу до оповідача.

¹ Найвища гора в Аджарії.

— Ти може чув, Мураде, про цю біду. Буваєш же за горами в місті, а то може читав хто в долині газету невірних. Про це лише там і пишуть. Та ти молодий, ще аллах не обдарував тебе мудрістю старого, і ти, чуючи про неї, цілком не усвідомив усього. Біда ця— шайтанові колективи. До цього, далеко від нас, гявури їх почали засновувати. Та їм це до рук, бо вони невірні. Аджарів, як правовірних мусульман, це не обходило. А тепер і серед аджарів знайшлися віровідступники, що почали прислухатися до цієї справи. І не тільки прислухатися, бо всякий гріх є спокусливий, а й сами такі колективи засновувати. Під Батумом у Кабулетах уже є один. Ти знаєш, що досить укинути в землю одне бур'янове зернятко, як усе поле вкриється бур'яном, бо цього хоче шайтан, бо то його рослина. Колектив є шайтанове насіння, воно може дати багатий парост.

Сеїд хоч і глухо говорив, але роздільно, викарбовуючи кожне слово і з-під посивілих кошлатих брів увесь час добав молодого господаря гострим поглядом. Він на якийсь час замовк і помислив, похиливши голову, а потім знову підняв її.

— З кожним сивим волосом мені аллах додавав розуму й досвіду, тебе ж, Мураде, за молодістю, він великий і всемогутній, ще не обдарував мудрістю старого і ти нічого не знаєш. Твоя уява ще вкрита туманом молодости та

нерозуміння й нічого не уявляє. Знаєш, Мураде, що таке колектив? Це — зженуть усіх аджарів до купи, поставлять над ними начальників із батогами, і ті начальники, що хочуть, те й примусять робити. Ті ж начальники візьмуть собі усе твоє добро, всю худобу. У своїм домі, Мураде, не ти вже розпоряджатимешся, а начальник. Ти вже не чоловік будеш у своєї жінки і не велитель її, а начальник замінить тебе. Він накаже і ти коритимешся власній дружині. А коли тобі захочеться їсти, ти мусиш бігти до начальника й десять разів уклонитися йому, як аллахові, доки він дасть тобі шматок хліба.

— Не діжде! — злісно прорипів зубами Мурад.

Сеїд швидко захитав у його бік головою.

— Це слово злоти приємно слухати від тебе, Мураде. Видно в тобі ще тече кров батьків твоїх, і всемогутній аллах уже дарує мудрістю... Та цього мало.

— А що робити? Наказуй! — схопився на ноги Мурад і очі йому розсипали блискавиці.

Сеїд підлив гасу в огонь.

— Я розповів тобі, що таке колектив. Слухай далі, Мураде... Невже ти допустиш, щоб у своїм домі ти не був господарем? Невже допустиш, щоб жінка, роджена до твоїх послуг і втіхи, була старша за тебе? Невже ти добровільно віддаси комусь добро своє?

— Не віддам! Наказуй, що робити! — знову вигукнув Мурад.

— Треба не допустити, щоб серед аджарів були колективи. Ти мусиш не допустити цього в своєму авулі на долині.

— А як?

— Бо коли стане тут колектив і аджари відчують, що їм добре... Пху...

Сеїд швидко заплямкав губами й докінчив:

— Тоді буде пізно.

— Що ж робити?

— Що робити? Треба в серцях аджарів запалювати таку ж ненависть до отих колективів, яка розгорілася в тобі. Запалювати словом, а коли треба, то й зуби показати: гострі, як у голодної шакалки.

— Навчи, яким словом запалювати?

— Таким, яким я запалив у тобі.

Сеїд підвівся і став проти Мурада.

— Я з тебе задоволений, Мураде. Задоволений, що ти, пробираючись за кордон, доносив мені, хто в авулі користується з моїх кукурудзяників та садків, що ти сміливий і правдивий аджар. Я тобі пообіцяв віддати в жінки мою дочку Падіме. Ти бідняк і простий аджар, а мене колись знала вся Аджарія, бо я князь і дочка моя красуня на весь світ, а проте я зійшов до тебе. Коли ти й тепер доведеш свою відданість, то той викуп, що я визначав за Падіме, зменшу наполовину. Пам'ятай це, Мураде. А тепер можеш іти. Я хочу побути насамоті. Ми ще поговоримо. Завтра, як я говорив, склич до себе муллу, Мухамеда і Файзулу-ага. Іди.

Сеїд зробив рукою величний рух, мов би якийсь владар. Мурад, уклонившись, нашвидку пішов геть. Сеїд сів і довго сидів не рухаючись. Потім на його волохатому обличчі промайнуло щось подібне до усмішки, а губи зашепотіли:

— Ці аджари лишилися такі ж довірливі, як маленькі діти і нерозумні, як старі їшаки. Хвала аллахові, що він напутив мене пробратися сюди. Хоч і поранили, так зате тут можна багато діла зробити. Уміючи, так можна налякати аджарів колективами, що вони й до зброї візьмуться. От якби тільки не в одному авулі, а по всій Аджарії. Може б тоді й радянській владі кінець був, і мої маєтності повернулися б... О, всемогутній аллаху, пошли це мерщій!

Сеїд знову замислився і вже по довгому часі напівголосно мовив сам до себе:

— Тільки як це зробити, щоб скрізь? Що вигадати таке?

Над його головою, десь за скелею почувися дзвінкі голоси.

То розмовляли Наргуль із Реджебом, що пасли худобу на полонині. Голоси то спліталися в гарячій, уперто-наївній суперечці, то зовсім затихали. Сеїд мимохіть почав дослухатися. Ось зовсім недалечко закричав уже сам Реджеб.

— Наргуле, а води ось скільки в ямці! Це певно після дощу, що вночі був. Та чиста. А дно чорне й мене всього видно.

На деякий час запанувала мовчанка...

— Чого б я ото кривився, Реджебе? — почувся сердитий голос Наргуль, що очевидно підійшла до меншого брата.— Не пустуй!

За скелею почулося шамотіння — пастухи запусували. Потім знову замовкли.

— Реджебе, тобі тринадцять, а мені тільки п'ятнадцять, а я на цілу голову вища за тебе.

— Неправда?

— Диви но, у воді видно.

А трохи згодом із сумом у голосі дівчина провадила:

— Я б знову хотіла маленькою бути. Тоді не треба було оцією остогидлою чадрою запинатися. Як вона мені набридла!.. Реджебе, мені тільки й гарно отут на полонині. А на подвір'ї погано. Нене гнівається, кричить, щоб я чадру не знімала. Нікого нема, а вона кричить. А мені душно в чадрі, світу білого не бачу. Мов би хто камінь великий на голову поклав.

Ще трохи згодом:

— А я таки гарна, Реджебе.

— Не вихваляйся. Гарна як сова.

— Бре. Краща за Мустафину Падіме. Вона криворота, брови в неї як ожиніві кущі, ще й зрослися. А в мене як два леза шабель покійного баба... Падіме вихваляється своїм чарчапі¹, що воно шовкове, і коли вона проходить

¹ Національна довга сукня, до якої припасована чадра.

авулом, то всі на неї задивляються. У мене ж шовкового чарчапі нема, і я б хотіла пройти авулом без чадри. Нехай би на мене тоді задивлялися, а Падіме заздрила.

— Не так хтось задивлявся б, як Зелім...
Ось я як скажу Мурадові, то він тебе наб'є, щоб такого не говорила.

— Ти цього не скажеш, Реджебе.

— Скажу!

— Тоді шайтан язик тобі вирве, щоб не був донощиком...

— То я пожартував... Наргуле, а ти б дуже хотіла ходити без чадри?

— Дуже. Мені душно в ній і невільно, як куріпці в Мурадовім сільці.

— Я знаю щось...

— Що ти знаєш?

— Ось прийде колектив і скине з тебе чадру.

— Хто прийде?

— Колектив. Оці хащі він переробить на кукурудзяники та тютюнища, а всі жінки тоді ходитимуть без чадри. Це мені говорив Зелім.

— А ти не брешеш?

— Став би я говорити з тобою!

— Зелім говорив?

— Зелім.

— Прийде отой ко...

— Колектив.

— І чадри познімає?

— Познімає.

— А скоро?

— Скоро.

· · · · ·
— Чого ти душиш мене, Наргуле? Диви, дурноголова!

— Мені весело.

— Не души, бо вкушу.

— Ах ти ж!.. Ось я тобі!..

Майже на Сеїдову голову стрибнув Реджеб, побачив старого і злякано присів. Зверху ойкнула Наргуль.

— Ой, тут чужий!..

Ламаючи кущі, дівчина потупотіла за скелю. Сеїд ухопив Реджеба за руку.

— Що тобі розказував Зелім?

Хлопчик злякано дивився на волохате гостеве обличчя і злякано тремтів.

— Кажи!

— Я забув. Багато він говорив.

— А ти не брешеш? Стане Зелім із отаким малим бавші розмовляти!

— Ні, правда. Я біг від вачарі, а він спинив мене, сам сів і почав розказувати.

— Говори все, що ти від нього чув, — суворо продовжував допитувати хлопчика Сеїд.

— Я вже забув.

— А ти ж сестрі розповідав. Я чув усе.

— Про колектив розказував. Що незабаром прийде. А який—я гаразд не зрозумів.

— А ще?

— Говорив, що з усіх жінок той колектив поскидає чадри.

— Ще?

У Реджеба на очах виступили сльози.

— Я забув.

Сеїд гостро поглянув на хлопця. Тоді вхопив його за вуха й боляче поскуб.

— Це за те, щоб ти не був такий цікавий. Іди геть, поганий бавші.

Реджеб зірвавс я з місця, і плачучи, подався на скелю.

Сеїд довгий час сидів нерухомо у великій задумі. Потім хаші його бороди заворушилися, очі приплющилися і на обличчі сковзнула тонка усмішка. Аджар погладив рукою бороду й задумливо та голосно промовив:

— Так. Це гарна думка. Сам великий аллах її послав мені. Сеїд її виконає.

Ще раз посміхнувся. Тоді підвівся і, спираючись на ціпок, помалу рушив на подвір'я.

V

Хебібе Рамбошвілі зібралася в гості в долину. На запитливий Мурадів погляд вона відповіла:

— Іду, сину, в Мікулети. Провідаю сестру Фатиму та зайду до Мухамеда гасу дістану.

Мурад насупив брови.

— Гляди не проговорись там.

— Хіба я маленька, що ти нагадуєш!

— Нагадую, бо знаю — язик жіночий довгий, як лісова ліяна. Не встиг чоловік глянути, як уже заплутався в ній.

У відповідь мати покірливо хитнула головою. Закуталась у чадру й пішла з подвір'я.

У долині Хебібе не пішла до сестри, а повернула до Пехіладзенового подвір'я, що було на самому краї авула. На порозі саклі її зустріла Суріє, Зелімова мати.

— Ти живеш, Хебібе, на взгір'ї, як гірська козуля й ніколи не доводиться бачити тебе. А ми ж таки давні подруги, і покійні наші чоловіки побратими були.

Ведучи в хату гостю, Суріє правила далі:

— Нехай твоя присутність осяює моє вбоге мешкання, як сонце осяює нашу долину.

У саклі вона прослала на долівці халічу¹, а тоді кинулася шукати гостинців, щоб почастувати гостю. Нарізала на дрібненькі шматочки каурми й поставила разом із чуреком на халічу. У дерев'яні миски насипала кишмишу та горіхів і теж поставила перед гостею. Тоді вже й сама напроти сіла. Хебібе ввесь час, чекаючи на приготування господині, поважно сиділа.

Обидві жінки сиділи одна проти одної, перекидаючись словами вітання. Суріє пришановувала гостю.

— Їж, Хебібе. Вибачай, що мало гостинців. Де їх бідній удові багато взяти!

Хебібе, щоб не образити господиню, старанно їла, хоч і неголодна була. Такий уже аджарський звичай.

¹ Халіча — килим.

Коли на зубах захрумтіли горіхи і джерело слів вітання висохло, вона заговорила про справжню причину свого одвідування.

— Слухай, люба Суріє. Я не спроста до тебе навідалася, а поговорити про важливу справу.

Господиня швидко захитала головою.

— Я слухаю тебе, високоповажна госте. Віднині вуха мої існують лише для твоїх слів.

Хебібе відкинула за плечі краї чорної чадри й витерла долонею губи.

— Я прийшла поговорити про Зеліма та Наргуль. Незабаром повинно бути їхнє корцілі¹.

Господиня знову схвально похитала головою і відповіла:

— Зелім копійку до копійки складає, щоб мерщій зібрати на придане гроші. Аджеж у нас умовлено, що ми викупу за Наргуль не даємо, а тільки придане справляємо. Ми стараємось. Я думаю, що після зимового великого байраму² гроші Зелім уже збере, купить придане й надішле на взгир'я за Наргуль даде³. Тоді корцілі вілгуляємо.

Гостя пильно поглянула на подругу. Потім у її чорних очах, хоч і підпертих колом глибоких зморщок, але все ще блискучих і моложавих, промайнув смуток.

¹ Корцілі — весілля.

² Байрам — мохаммеданське свято.

³ Даде — проважатий, що приводить молоду в хату молодого.

— Такий був заповіт мого покійного Ібрагіма. Щойно народилася Наргуль, вони з твоїм Мемедом ударили по руках. Тоді ж і за придане умовилися. Ібрагімове слово для мене святе і я мушу того слова слухатись так, наче покійник ще живий. Та в домі господарем мій син Мурад. Його слово для мене теж закон, і я й його повинна слухатись.

Хебібе перевела дух. Суріє витягнула наперед голову, запитливо заглядаючи гості в очі. Її починала охоплювати незрозуміла стурбованість, хоч вона й догадувалась, про що буде мова.

— З деякого часу аллах туманом хмурости вкрив Мурадів розум і на серці його виростив мох злости. Мурад має серце на Зеліма.

Господиня вдала з себе здивовану.

— Мій Зелім такий плохий, як учорашнього народження ягня. Завіщо б то Мурад мав на нього серце?

Хебібе з докором похитала головою. Вона думала, що після її слів Суріє сдразу ж почне скаржитись на Зеліма, але вийшло навпаки, і гості з узгір'я ставало прикро. Уже з серцем вона продовжувала:

— Завіщо? За те, що твій Зелім хоче бути розумніший за мастевлебелі з мудерісу¹, за наші старовинні звичаї. Хоче бачити те, чого верховини найвищих гір не бачать. Ой цуди,

¹ Мастевлебелі — учитель найвищої духовної школи.

цуді¹ робить Зелім. Не на ту стежку ступає, якою повинен іти.

Суріє зіщулилася, а потім похилила голову. Хіба ці слова новина для неї? Уже багато днів їй в авулі гризуть жінки голову за Зеліма, а Падіме, дружина Файзули-ага, так просто проходу не дає. Мовляв, і твій син — шайтанів вилупок, і ти сама з шайтаном зв'язалася. Та що ж вона поробить? Їй самій і ніч не ніч від отаких думок у голові. І все про сина, про Зеліма. Хоче жінка розібратися в думках. Що такого поганого парубок робить? Ну, ото їздить до міста по крам до кооперативу. Кажуть якшається там із г'явурами-комсомольцями. Та що з того? Який у тому буде гріх од аллаха. Він же до неї самої поштивий, не такий, як інші авульські хлопці. А в саклі наче не він господар, а вона, його мати... Кажуть люди, що комсомол—шайтанова вигадка. А може й ні. Хіба вони бачили той комсомол? Зелім же, як почав ходити туди, кращий на характер став. Отут і розбери, де правда.

І Суріє тепер, як і завжди, при цих думках зідхнула.

З іншого боку придивитись. Правда, діди-прадіди жили собі й не знали про якийсь там комсомол. Аллахові в усьому корилися, в мечеть справно ходили, на вулиці муллі вклонялися. А Зелім у цих справах шқандибає. Муллі ні-

¹ Цуді, цуді — погано.

коли не вклоняється, а в мечеть лише раз, як помер батько, і ходив. Після того йому мов усе ніколи: то в кооперативі сидить, то по крам до Тедів їде. От люди за це на нього скося й дивляться. Суріє самій це не подобається, та що вона може зробити? Вона все таки жінка: натякне, а Зелім мовчанкою обійде — вона й замовкне. А останнім часом ото він якійсь цїтелінаді¹ вигадав. То раніше сам до себе, ходячи по саклі, голосно говорить про нього, а тепер і їй почав утовкмачувати. Щоб робити всім укупі. Це вже зовсім чудне щось, а може й погане, не від аллаха.

І подвоюється душа в Суріє. Наче й лихого нічого не помічає вона за Зелімом, а може він і погано робить. Хто зна?

А все виною ота Зелімова грамота. Побігав би до мулли, навчився коран розбирати, і досить, Мемедові ж захотілося, щоб хлопець школу закінчив. Ну й змінився. Краще було б не пускати Зеліма до школи.

Пригадує жінка, як воно сталося.

Давно це було. Покійний Мемед ще живий був. Раз поїхав він далеко за гори, аж на берег моря, до далекого родича в справах. Коли повернувся, то звелів Зелімові збиратись у дорогу. Повіз кудись хлопця, а їй і слова не сказав. Уже згодом, повернувшись, похвалився, що віддав Зеліма до школи. Мовляв, житиме

¹ Цїтелінаді -- колектив.

в родича й до школи бігатиме, бо грамота бідняка в люди виводить. Суріє тоді про себе протестувала — шкода хлопця — неспокійно всюди було, але змовчала, бо закон не велить жінці сперечатися з чоловіком.

Ніколи за весь час Мемед не дозволяв їй і одвідати хлопця — сам ходив за гори. А через чотири роки Зелім повернувся і мов би засмутнів. Правда, грамота вже пригодилася: зовсім ще молодий парубок, а призначили на продавця до кооперативу.

Зустрічаючи гостю, Суріє думала, що та обмине, як і раніш це робила, балачку про незвичайну Зелімову поведінку, аж воно навпаки. І тому зіщулилася бідна жінка, і тому голову похилила вона. А в душі роздвоєння. А в очах вицвілих і сірих, як дальні скелі, тривога.

Хебібе чекала, поки Суріє заговорить, але та мовчала. Тоді гостя знову продовжувала:

— Я бувала в Тедах за горами й вуха мої чули від людей. Поганий той комсомол. Гяври його вигадали для того, щоб нас усіх перевернути на гявурів. Щоб отим комсомолом замінити самого аллаха. Щоб поруйнувати наші старовинні звичаї й закони.

Розмовниця нахилилася ближче до господині і з жахом у голосі прошепотіла:

— Ти знаєш, що очі мої бачили там у місті? Оці комсомольці йшли лавами, як аскери. Серед них були дівчата. І не тільки гявурські, а

Й діти правовірних. Правда, кажуть не з гір, а з самого міста. І знаєш, Суріє? Всі з відкритими обличчями, без чадр, і на них дивилися очі сторонніх чоловіків.

Брови в Хебібе заломилися і обличчя стало скам'яніло - суворе.

— Ти б дозволила отаке, Суріє, коли б аллах благословив тебе дочкою?

У відповідь господиня тільки зідхнула.

— А Зелім до них ходить. До чого це приведе?.. Словом — Мурад гнівається на Зеліма. Я прийшла попередити, Суріє. Ти, як мати, поговори з ним. Слово твоє, хоч і жіноче, та може воно впаде в Зелімову голову з такою ж користю, як кукурудзяне зерно у вогку землю.

Хебібе замовкла й почала збиратися. Господиня просила ще посидіти, але гостя була неблаганна. Незабаром вона вже була в авульському вузькому провулку. Для виду зайшла до Мухамедової крамниці, а тоді подалась на взгір'я. Гірський ручей усе життя перескакує з каменя на камінь і нікому не угнатися за ним. Лише на широких ковдобинах на мить зупиняється вода, крутиться, вирує там. Так і в Сурієвій голові думки.

Зелім хоче, щоб жінки ходили з відкритими обличчями. Це погано. Ой погано! Аллах звелів, і в корані сказано: ніхто не може бачити нагоди жіночого обличчя крім мужа, бо він є її володар і велитель. А хіба може її син іти проти корану, проти адата? Ні. Нуда, вона з ним поговорить.

Суріє довго стояла нерухомо серед саклі у великій задумі. Такою її застав і Зелім, що нагодився з крамниці. Мати зробила до нього крок і суворо мовила:

— Приходила Хебібе з узгір'я, Наргулина мати. Про тебе говорила.

Зелім зацікавлено блиснув очима.

— Що вона говорила?

Суріє почала здалеку.

— Зеліме, я зозуля, а ти молодий орел. Зозулю орел ніколи не слухає, та я твоя мати і мене ти може вислухаєш. Сину, ти ступаєш гордо й сміливо, але безрозумно. Не знаєш, що під ногою в тебе трясовина, яка може зрадити. Молоде орля теж інколи, понадіявшись на свої сили, вилітає з гнізда, але знесилене падає в урвище й гине.

Зелім скривився. Йому ставало прикро від цього звичаю східньої балачки: замість говорити просто про справу, починати приповідно. Хотів сказати щось гостре, щоб мати мерщій говорила про діло, аж та замовкла, бо сама не знала, що казати далі. Вже по хвилині вона одразу дійшла суті.

— Словом, Мурад на тебе гнівається. За те, що ти не йдеш тропою батьками протоптаною, а злигався з отими комсомольцями в місті. То лихі люди. Шайтан удмухнув у їхні голови частку свого облудного розуму і вони прагнуть до якихось безрозумних химер. Так кажуть люди. А ти хочеш іти разом із ними. Це

зле. От уже ти починаєш забалакуватися про якісь цителінаді. Звідки це слово у твоїй голіві, коли найстаріші та найрозумніші в горах мудреці-аджари про нього не говорять?

Тонкі Зелімові губи, мов дві лісові ліяни, зігнулися в сумну усмішку. Запрацювала думка: онде з якого боку вітром подуло. Мурад прислав матір, а до нього ходять Мухамед-вачарі, Файзула-ага, мулла вчащає. Це вони й порадили. Тільки так...

Парубок не знав того, що Хебібе, чуючи Мурадові розмови, сама надумала прийти та попередити Суріє. Жінка на душі бажала мати за зятя Зеліма, хотіла лише, щоб він виправився.

Зелім пройшовся по кімнаті.

Тільки вони. Мухамед давно вже гострить зуби на нього за кооператив, а Файзула не знає чого скося поглядає. Про муллу ж і говорити не доводиться. А Мурад... Ну, ото кажуть, що він пачкар, але чого б йому гніватись на нього? Що він йому зробив лихого? Правда Мурад якийсь нелюдський, дикий, в аулі рідко буває. Та то від того, що живе самотньо на взгір'ї... Ага! От що треба зробити. Поговорити з Мурадом. Він з ним одверто та щиро ніколи не говорив.

Цей намір розплутав клубок думок і парубок зробив рішучий рух до дверей. У цьому погляд його зупинився на материній постаті. Суріє стояла з пониклою головою і очі її з благанням стежили за сином.

Зелім спинився. Що відповісти на її слова? По хвилині підійшов до матері й лагідно почав:

— Нене, ти щойно говорила про орля. Дійсно, коли воно недосвідчене вилітає з гнізда, на його шляху багато перешкод. Але з кожним махом крил орля набирається досвіду і зрештою всі ті перешкоди перемагає. Чому це так? Тому, що воно несе з собою життя — молоде й буйне. Я так само. У душі своїй несу життя нове і маю на своєму шляху перешкоди. Мурадів гнів незрозумілий, може лихими людьми навіяний — одна з цих перешкод.

Суріє все ще стояла також поникло, лише в очах до благання додалося якесь недовір'я, навіть мов би трохи ворожість. Син помітив це.

— Нене! Що я тобі лихого зробив, що ти на мене дивишся, як на якогось злочинця? Скажи!

Мати нічого не могла відповісти, лише недовір'я зникло з її очей та ще дужче винувато похилила голову жінка. Зелім подивився на неї довгим, пильним поглядом, зідхнув і вибіг із саклі...

Серед кукурудзяників і тютюнищ широкими кроками молодого гірняка Зелім піднімався на гору. Коли стежка, поминувши рідкі чагарники серед каменів, загадючилась у високій, тінистій хащі, він припинив ходу, щоб на дозвіллі зарані обміркувати балачку з Мурадом. Думав:

про всі свої мрії він щиро з запалом розповість Мурадові. Розповість, як братові, як самому собі. Нехай Мурад неписьменний, та він молодий, зрозуміє його й відійде від впливу мулли та всяких вачарі. Але поруч із цими думками з'явилися й сумніви.

— А чи зможе він так говорити, щоб кожне його слово дійшло найглибших куточків Мурадової душі? Щоб збудило там нові почуття, нові бажання, як це було колись і з ним самим, як уперше починав говорити Гусейн, голова тедівського кооперативу? От якби це Гусейн. Він кого завгодно переконає.

Стежка покрутилася попід скелями. Ліворуч рівна, майже сторчова круча, а праворуч урвище. На вузькій стежці двом не розминуться — буки з урвища розіп'яли густе, зелене шатро.

Зелім ішов у великій задумі й дивився собі під ноги. На закруті він раптом спинився й дуже здригнув: перед ним стояв Мурад. У першу мить Зелім зробив поривчастий рух, хотів кинутись і обняти Мурада, бо саме перед цим йому уява в думках малювала таку картину після широкої балачки з гірняком, але погляд зупинився на Мурадовім обличчі, що було похмуре, а на його блискучих очах перебігали злісні вогники, і парубок непевно зробив крок назад. Уже стримано привітав:

— Селям алейкум!

Мурад ледве пробурмотів у відповідь: „Алейкум селям“. — Чекав у ворожій позі, щоб Зелім

поступився трохи під кручу і дав йому дорогу. Але Зелім і не думав цього робити. Він уже опанував свою ніяковість, зробив крок уперед і став серед стежки. Одверто й широко зазирнув Мурадові в очі і лагідно заговорив:

— Я до тебе, Мураде, в справі.

Мурад повів поглядом та ще дужче насупив брови. Глухо відповів:

— Твоє щастя, що напівдорозі зустрів. Не треба дратися аж на саме взгір'я. Говори, яка справа!

— Тут незручно. А балачка моя довга. Повертай назад. Отам за виступом можна буде сісти. Посидимо й поговоримо.

— Ніколи мені з тобою сидіти. Говори тут.

Така гостра, одверто ворожа Мурадова відповідь знову породила в Зелімових думках непевність. Хлопець замислився.

— Я чув.. Мені... — хотів сказати: „говорила нене,“ — але поправився. — Чув від людей, що ти на мене гнів маєш, Мураде. От у цій справі я й хотів побалакати. Що за причина? Аджеж здається я тобі нічого лихого не вчинив.

Слова звичайні, трохи навіть запобігливі, але вони наче гостро образили Мурада. Тонкі губи йому під такими ж тонкими вусами затайцювали від стриманого гніву й на смаглявих щоках виступила червона фарба. Перші хвилини гірняк намагався глузувати з Зеліма. І відповідь його була глузлива.

— Що, Зеліме, це ти піднімався на взгір'я, щоб краще роздивитися на моє дворище? Хочеш посісти його? Щоб уже не я в ньому господарював, а ти? Хочеш, щоб я кожного ранку бігав до тебе в долину, вклонявся, та просив дозволу з'їсти шмат власного бринджі. Так?

Голос Мурадові з кожним словом міцнів і на останньому дійшов до найвищих нот. Відголоски його, вдаряючись об круту скелю, лунко розсипалися в зеленому верховітті. Все ще лагідно і трохи сумно Зелім намагався перепинити гірняка:

— Стривай...

Але Мурад рвонувся з місця і стиснув кулаки. Йому гнів завжди збуджувався незрозуміло скоро, як гнів дикого кабана, що його потурбували в мокрих зарослях. На губах уже виступила піна.

— Щеня! Я перший вирву з рота твій облудний язик, видовбаю з голови твоєї поганий мізок і кину їх голодним шакалам. Тільки спробуй коли говорити про свої колективи. Геть з дороги!

І Мурад грубо штовхнув Зеліма. Той затрусився від гніву і собі стиснув кулаки, але стримав себе. Був не менш дужий за Мурада і спокійно відвів набік руки того. Суворо мовив:

— Це не личить аджарові. Я до тебе з дружбаю йшов, як гість, а ти зустрічаєш кулаками.

Мурадові стало соромно і він відступив крок назад, але не переставав дивитися вороже й гнівно. У Зелімових очах гнів уже спав, а натомість прийшли жаль і сум. Так і стояли якийсь час гірняки на вузькій стежці один проти одного: обидва стрункі, дужі молодечою завзятістю. Перегодом Зелім зідхнув.

— У тебе, Мураде, сьогодні поганий настрій. Нехай я іншим разом прийду до тебе. Тоді побалакаємо. Швідобід¹! — промовив він тихо, повернувся й повільною ходою пішов назад. Уже заховався в густій хащі, як позаду почувся застережливо-погрозовий і водночас зачіпливий Мурадів голос:

— Краще не зустрічайся на глухій стежці сам на сам, бо маю в тобі не приятеля, а ворога. Пам'ятай, що коли на стрімчастій скелі зустрінуться два тури, а розминутись не можна, то вони б'ються доти, доки один другого не скине в безодню.

Зелім спинився й виглянув із гущавини. Спокійно відповів:

— Тури в аджарів уже перевелися. Але знай і те, що перемагає той тур, який веде за собою стадо, бо відповідальність за нього подвоює сили, а самотний гине.

Сказав і зник.

¹ Швідобід, — прощай, до побачення.

VI

Мурад лишився на місці. Якийсь час стояв із вигнутим неприродно наперед тулубом, мов намагаючись кинутися навздогін Зелімові, потім одразу наче обважнів і притулився до кручі. На губи напросилася одна думка, що без його волі народилася серед безлічі інших, і він прошепотів:

— Путній аджар, а проте дурень.

А тут же й друга думка, теж мимохить.

— А чи ж дурень?

В уяві промайнула Зелімова постать, добре відоме Мурадові життя парубкове.

— Він же письменний, книжки читає, а я...

Думка урвалася і на мить заворушилася на душі задрість. Але лише на мить, бо в другу вона потонула в злобі.

— Віровідступник, гявурський запроданець.

У темряві зріс на взгір'ї Мурад. Голова його сповнена віковічних забобонів, отруєна думкою, що те все, що з долини, від моря — шайтанове, не від аллаха і його треба зустрічати вороже, з каменем у руці. А що йде від моря? Нові слова про комунізм, комсомол, ось недавно про колективи. Ну, чи не шайтанові це та гявурські вигадки?! Для чого воно гірнякам? Щоб аджар уже і в домі своїм не був господарем.

Одна ця думка розливає в Мурадовій душі злість.

Нове життя, мовляв, настає, — кажуть віровідступники. Не треба його. Вовк родиться в

лісі вовком, вовком і здиhaє — не намагається ведмедем бути. Так і аджар. Для чого життя змінювати, коли він звик до старого?

Обмежені думки Мурада, поверхові, та й вони обросли забобонами. Одне обминає він у своїх думках — що нове життя несе в гори культуру, грамоту. На досвіді гірняк переконався, що неписьменному погано. Правда, досвід той не людський, а вовчий, пачкарський. Та Мурад нічого не бачив поганого у своєму побічному рукоместві. Навпаки, він вважав його за лицарське, гідне чести аджара... Не раз його обдурювали через неписьменність на проданих особистих документах і не раз шкодував Мурад, що він не знає грамоти. Через те мимохить зростала на душі в аджара повага до кожного, хто знає грамоту, хто розбирає на папері слова.

У Мурадових вухах знову прозвучали останні Зелімові слова:

— Перемагає той, що веде за собою стадо, а саітний гине.

Вони викликали запитання.

— Кого ж саітним він вважає? Невже мене?

Раптова лють, переплетена зловтіхою, принесла відповідь:

— Ні, ти будеш саітний. Ти, ти, ти!

Аж закричав молодий аджар і зірвався з місця. Забув за свій попередній намір — іти на селище до мулли, і прожогом кинувся по тропі на гору. З кожним кроком зловтіха все дужче опановувала його єство, він прискорював

ходу і, здавалося, як ніколи, тепер перешкоджали крутий усхід та зустрічні каміння.

На подвір'ї спинився і відсапався. Тоді пішов до саклі. У передній кімнаті, над гарячим вугіллям хатнього вогнища мати підсушувала й без того висушену каурму¹.

Син підійшов до неї. Голосом, що не терпить заперечень, заговорив:

— У нашій саклі є зайвий рот, нене.

Мати звела на сина запитливо очі. Мурад тим же голосом провадив далі:

— Я кажу про Наргуль. Треба її готувати заміж.

Хебібе поклала каурму на полик, повернулася до сина й жваво підхопила:

— Суріє, Зелімова мати, якимось говорила, що вони вже давно збираються. Восени можна буде корцілі справити.

Мурад злісно посміхнувся, а тоді насунив брови.

— Суріє з Зелімом нехай собі збираються, але Наргуль у нас росте не для них. Я вже раз тобі говорив про це. Ондечки Мухамед присватується. У вачарі повні кишені грошей, а в хаті добра.

Коли він це говорив, праворуч за переділкою почувся невиразний шелест і тихий стогін. Хебібе перебила сина.

¹ Каурма — сушене м'ясо.

Хотіла сказати: „старий та поганий“, але глянула на Мурадові насуплені брови й осіклась. Тихо й непевно додала:

— А батьків же заповіт як? Аллах розгнівається, коли ми його зламаємо.

Мурад незломний.

— Баба заповідав видати Наргуль за аджара й мусульманина, а Зелім зрадник. Алах не розгнівається, коли ми заповіт зламаємо. Наргуль має жити в домі вачарі.

На хвилину може мимохить у материних очах відбився протест. Її погляд наче говорив — я старша за тебе, мати, і я мушу шукати пари своїй дочці. Але такий вираз очей був лише одну хвилину, та хутко блиск протесту змінився на тм'яність печалі і мати покірливо похилила голову. Зате за переділкою праворуч спершу почулися часті схлипування, а потім дзвінки, істеричні вигуки:

— Не хочу вачарі! Він бридкий, старий! Не хочу!

Мурад сіпнувся до дверей зі стиснутими кулаками:

— Смієш ти?

Знала мати, що велика біда нависла над Наргулиною головою. Страшний у своєму гніві Мурад, битиме дуже сестру, а то може й скалічить. Не витримало материне серце і, на перекір звичаям, кинулась жінка на захист дівчини.

— Змилюється, сину! Вона нерозумна й не знає, що говорить. Я сама перебалакаю з нею й усе буде гаразд.

Та Мурад не послухався матері, відіпхнув її і рвонув за клямку дверей. У цю мить почувся владний Сеїдів голос:

— Спинися, Мураде!

Сеїд ще раніше непомітно вийшов із Мурадової кімнати і мовчки стояв на порозі. Мурад здригнув від гостевого голосу, послухався і поволі повернув до нього голову. Ще в очах йому блимав гнів, ще стиснуті були кулаки, але вже вся постать молодого гірняка виявляла якусь незрозумілу покору. Сеїд стояв із насупленими бровами і Мурад винувато втягнув у плечі голову.

— Ти гість і мій велитель. Я слухаюсь тебе, але моя сестра переступила межі дозволеного. Відповідна кара стане їй за науку й поставить на належне місце в моєму домі, — непевно проговорив він.

Гість злегенька поскуб бороду й тоді відповів:

— Гнів, як нічна зимова наморозь у долині: бликнуло сонце і не стало її. Твій гнів теж скоро пройде. У твоєї сестри ще дитячий розум. А він слухається того, кому належить, як дощова велика повинь земляної загорожі: де схоче, там і прорветься.

Іронічно посміхнувся собі в бороду й пішов на подвір'я. Уже звідти гукнув:

— Іди за мною, Мураде! Маю зараз з тобою про діло говорити.

Молодий аджар слухняно пішов за гостем. Довго його не було. Хебібе встигла вже поговорити з Наргулею, надавати їй штовханів і знову повернулася підсушувати каурму, коли син уступив у кімнату. Не зводячи на матір очей, він похмуро кинув їй:

— Нехай Наргуль під скелю піде. Там на неї чекає Сеїд. Він має говорити з нею про важливу справу.

Хебібе від здивування здвигнула плечима. Так перед цим незрозуміле їй було Сеїдове заступництво — бо знала жінка, що аджар у такому випадку ще б дужче на Мурада розгнівався — як ще незрозуміліше стало гостеве бажання. Які можуть бути розмови в поважної людини з молодю, легковажною дівчиною та ще й важливі? Хіба може догану зробити, та вплине, щоб не була такою опришкуватою? Так чого Мурад розгублений і що вони говорили там удвох?

І Хебібе плуталася в догадках.

Але гостеве бажання є закон. І жінка нагукала на Наргуль. Випровадила дочку аж на подвір'я, обдивилась, чи гарзд закутане обличчя в чадру і тоді повернулась до кімнати, де взад та вперед бігав Мурад і в нестямі бурмотів:

— Це ж буде ганьба мені, всьому родові нашому! Хіба личить дурній дівчині в чоловічі

справи встрявати? Що задумав Сеїд? Що може такого зробити дурноголова Наргуль?

І теж плутався в здогадах.

А Наргуль тим часом ішла до скелі непевною ходою дівчини-підлітка, що скидається на ходу молоді, дикої козулі, яка попала в невідому для неї місцевість. Обурення сповнювало її єство: Мурад хоче її видати заміж за вачарі.

У дівчини якогось глибокого кохання до Зеліма не було, але змалку звиклася з думкою, що колись вийде заміж за нього, кілька разів бачила парубка і він їй подобався, а Мухамедова сама лише горбата потворна постать викликала в неї надзвичайну огиду.

Теж колупалась у здогадах. Для чого її кличе Сеїд? Мурад намагався побити за її плач та вигуки, нене теж докоряла й штовханів надавала, а що скаже їхній суворий, поважний гість? Що він її кличе з приводу недавньої поведінки, дівчина не мала жадного сумніву.

Коли очі її у вузькі щілини чадри помітили під скелею гостя, серце лячно закалатало й зробилося страшно, як ніколи. Ноги сами зривалися, щоб дременути, як це вони робили часто, коли пізно ввечері десь у хащі дівчина чогось лякалася.

Не знала й сама вже, як дійшла до Сеїда. Спинилася, низько похилила голову й прошепотіла:

— Гість кликав Наргуль.

А Сеїд чекав на дівчину з привітною, яку тільки могло відтворити його волохате, жукувате обличчя, усмішкою. На її слова він нічого не відповів і лише намагався зазирнути в спущені в щілини чадри очі. Уже згодом сів на камінь і погладив рукою бороду. Дівчина лишилася стояти перед ним тремтлива й маленька: навіть коли він сидів, то ледве сягала йому голови.

Сеїд поклав їй руку на плече і вкрадливо, ніби давній співучасник, почав:

— Я чув твою балачку отам, — махнув за скелю рукою, — коли ви з Реджебом пасли худобу... Тобі остогидла чадра? Ти хотіла б її скинути?

Наргулі враз стало соромно і кров ударила в обличчя так, що поли чадри здалися за розпечені залізні листи. Знову з'явилось нестримне бажання зірватись і втекти, але гостева рука міцно тримала за плече.

— Так я кажу? — спитав Сеїд мимохіть, щоб зібратися з думками, бо знав, що дівчина в такому стані, коли нічого не зможе відповісти. Потім ніби сам до себе правив далі: — Правда, коли дівчина вродлива, то природно в неї бажання похвалитися своєю вродою і перед сторонніми. Та oprіч того чадра ще й заважає, душно в ній улітку буває... А спитав би, для чого вона? — закінчив ніби задумливо.

Узяв вільною рукою за друге плече і поставив просто перед себе.

— Ти бачила, скільки в річці піщинок? Безліч. Спробуй перерахувати їх, не перерахуєш. А дівчат та жінок у всьому світі ще більше. Тепер спробуй узяти піщинок у жменю — небагато, в річці вони не позначилися. Знай, коли піщинки взяти за жінок, то жменька ота лише носить чадру, а всі, що не позначилися — ходять з відкритими обличчями. І не лише гявурки, а й правовірні.

Помовчав трохи.

— Від вас недалеко кордон, за ним Туреччина, може чула — країна така. У Туреччині живуть виключно правовірні, але й там багато дівчат та жінок покидали чадри. Чому це так? Бач, я старий, сивий уже і все знаю. Слухай...

Сеїд наче схаменувся й увірвав розмову. Відвів набік голову і в думці наспіх склав молитву.

— О, милосердний аллаху, прости за блюзнірство! Роблю це в ім'я твоє.

У Наргуль уже сором пройшов. Сеїдові слова приголомшили її своєю незвичайністю. Вона чекала не такої розмови. Гарячим поглядом уп'ялася йому в обличчя і навіть рота розкрила, щоб не пропустити жадного слова. А коли він на хвилину замовк, то від нетерплячки аж губу собі прикусила.

— Адат, чадра не від аллаха, і навіть не пророк Мохаммед у своїх навчаннях заповідав їх. Вигадали чадру вже потім люди. І серед правовірних вона ввійшла в звичку. Отже,

скинувши чадру, аллаха не прогнівиш. Кожну звичку можна змінити. Я вже тобі казав, що в Туреччині вже дехто поскидав чадру, аджарки в Батумі теж ходять без неї, ти тільки цього не знаєш. Лише у вас, у горах носять її. Але для того, щоб відкритою ходити, треба бути сміливою. Ти смілива, як буває смілива молодість — я це знаю. У тебе може статися порив, рівний поривові зимового гурагану і ти скинеш чадру, але цього замало. Слухай мене далі. Ти хоч і на взгір'ї живеш, але досить з'явитися перед стороннім чоловіком із відкритим обличчям, як усі в долині довідаються про це. Вони тоді камінням закидають тебе. Та й Мурад не дозволить, уб'є тебе. Інша буде річ, коли всі жінки та дівчата в долині поскидають чадри. І ти повинна навчити їх це зробити. Аби вистачило в тебе сміливости, а як навчити — я пораджу. Тепер іди й подумай насамоті над моїми словами, подумай, чи вистачить у тебе сміливости скинути чадру... Тільки гляди, нікому чужому, ні нене, ні навіть Реджебові про те, що чула від мене, не кажи. Бо тоді від мене не почувеш і слова поради, — закінчив Сеїд і злегенька відштовхнув від себе дівчину.

Наргуль хвилину не могла зрушити з місця, так була схвильована. Старий аджар знав, як підійти до неї, як розпалити її бажання скинути чадру, бажання може мимовільне, інстинктовий протест проти однієї з ланок кайданів,

що опутують темну аджарку, принижуючи її і роблячи в домі майже рабинею.

Пішла помалу, хитаючись, мов п'яна.

А Сеїд на тому ж місці через півгодини говорив збентеженому Мурадові:

— Що б не робила твоя сестра Наргуль, не дивуйся і мовчи. Навіть, коли ганьбитиме рід твій. Знай, що те все робиться згідно з моїми вказівками і для нашої справи. Думку про Мухамеда ти відкинь тепер... Коли захочеш мати за зятя вачарі, то завжди встигнеш це зробити. Зараз якраз навпаки, мусиш повести справу так, що кращого зятя, як отой Зелім, ти собі не бажаєш. Добре було б, коли б Зелім із Наргулею десь на людях зустрілися й побалакали.

Сеїд говорив суворо і владно, а коли при останніх його словах Мурад спалахнув, він правив своєї ще суворіше, ще гостріше:

— Не гарячись. То нічого, що проти старовинного звичаю. Аллах простить, бо все це робиться для великої справи.

І, помовчавши, додав:

— Пам'ятай ще й те, що від цього всього залежить твоя майбутність — те, чи втішатиме тебе моя Падіме.

Мурад покірливо схилив голову.

VII

На Зелімовому подвір'ї до десятка людей. Тут і Мустафа Кобрачія, той, який вихвалявся, що піде в комсомол, і Сейдамет Голішвілі, і

Гусейн Манаразбе. Це молоді хлопці, Зелімові однокашники, а інші — старі вже аджари. Серед останніх і Ібрагім Тупалешвілі — вже зовсім сивий дідок, колишній наймит. Про нього на селищі говорили, що він не боїться самого шайтана, бо давно колись зацідив по пиці таку високу особу, як царського пристава. Правда, за це Ібрагімові довелося посидіти у в'язниці аж чотири роки, але славу серед сельчан здобув.

У засмальцьованих верблюжих брилях, латаних перелатаних бешметах, таких же штаних — усе авульська біднота, і посвідок не треба. Порозсідалися під дерев'яним ганком і чекають на Зеліма. Скликав усіх на полудень, а сам забарився десь у кооперативі. Уже Суріє і печеною кукурудзою почастувала, і горіхами, а його все ще нема.

Розмова погано в'язалася. Ібрагім розповів про новину. Ходив він у сусідній авул до сабчоса-цеврі¹ і чув там, що незабаром Радянська влада має давати аджарській бідноті грошову позику, але коли саме і по скільки — докладно не добився, бо й там того не знають. Його оповідання спершу всі зустріли зацікавлено, але непевність новини не задовольнила слухачів і незабаром настала мовчанка. Аж ось нагодився й Зелім. Поздоровкавшись з усіма, він пройшов у середину саклі і хутко повернувся

¹ Сабчос-цеврі — член сільради.

на ганок. Якийсь час, зустрічаючи запитливі погляди, переводив зір свій з одного обличчя на друге, ніби вивчаючи своїх гостей. Нетерплячий Мустафа Кобрачія, найближчий його приятель, не витримав і запитав:

— Що маєш нам сказати, Зеліме?

Зелім вийняв із кишені газету.

— Ось газета. Тут написано... — тихо відповів і замовк.

Мустафа махнув рукою.

— Добре тобі, коли ти вмієш читати й погрузинському, і по-русьському, а ми всі неписьменні. Що там написано?

Тоді Зелім піднесено, щоб приголомшити слухачів новиною, одразу вимовив:

— У Салагані за Тедами недавно колектив заснувавсь. Ось у газеті про це пишуть.

Його слова на слухачів не справили жадного вражіння. А навпаки, над його головою сплелися розчаровані погляди. Мемед Суглашвілі, опецькуватий аджар, найкудлатіший із присутніх, присвиснув:

— Чи не новина!

Та господар його не слухав і скоромовкою провадив далі:

— Над берегом моря вже існує кілька колективів, навіть серед аджарів, а в горах, так це перший. Бо там розумніші люди живуть, а тут дикуни. От уже в Салагані почали...

Замовк і по павзі вже тихо й задумливо додав.

— А ми спимо.

Знову всі розчаровано зарухались, а той же таки Мемед Суглашвілі промовив:

— Оце й усе, що ти мав нам сказати?

Зелім жваво повернувся до нього.

— Ні.

Потім також жваво перевів погляд на старого Ібрагіма і тикаючи рукою запитав:

— Ти часто їси, Ібрагіме, пілав чи каймаге? Хоч раз на тиждень тобі подають на обід сарман¹? Не збрешу, коли скажу, що не тільки не їси, а рідко й бачиш усе це. Мабуть і чурек не щодня буває в твоїм домі?

— Правду говориш, парубче. Де ти його всього набереш. Тепер покращало, поля трохи дали, а колись, як по наймах ходив, цілу зиму дома на корінні сидів.

— А робиш багато.

Ібрагім, мов уперше бачачи їх, подивився на свої чорні й порепані, як висохлий дощовий бакайчик, долоні й важко зідхнув.

— Ба́чиш, із ранку до вечора з рук дзьобака не випускаю. Все копирсаю на своєму клаптику.

Зелім уже повернувся до Суглашвілі.

— Ти, Мемеде, здається, найбагатіший із усіх нас отут присутніх, а скажи, в тебе завжди є про запас каурма? Чому обірваний такий ходиш, а твої діти і взимку голі по вулиці бігають?

¹ Каймаге, сарман — аджарські страви.

Суглашвлі взяв в одну руку бриля, а другою завзято розтріпав кудлате волосся на лобі: і стала не голова, а в'язовий пеньок, що обріс пагінками. Із тих пагінків почулося якесь невиразне бурмотіння.

Зелім лишив його і промовив уже до Гусейна та Мустафи.

— Ви, хлопці, задрите мені, що я грамоти навчився, а чому сами не знаєте її? Чому?

Зелімів голос задзвенів. Розчарованість, байдужість серед слухачів зникла. Він зачепив найбільочіше питання, що кожному з присутніх повсякчасно не дає спокою. Обличчя потяглися до оповідача, заблистіли очі. Зелім помітив таку зацікавленість гостей і це йому надало більшої певності: голос зазвучав переконливіше.

— Чому це все так? Через нестатки, злиденність нашу. А від чого злиденність? Тут багато не треба говорити. Чим ми обробляємо землю? Дзьобками і рідко хто дерев'яним плугом. Бо кращим ніде розійтися, бо в кожного клаптик — якась кцева¹ землі. Від того й родить погано.

Суглашвлі зідхнув і прѣбурмотів:

— Аллах прогнівавсь на нас. Забуваємо ми його.

У Зеліма блиснули очі.

— Не аллах, а обробіток винен. Наша темність. Чи ми часто думаємо, щоб той обробіток

¹ Кцева — міра землі, 900 сажнів.

поліпшити? Щоб дзіобак замінити якоюсь машиною? Та хоч би й думали, то мало з того пуття б було, бо добрий залізний плуг чи якась машина люблять розгін, а в нас між кцєвами нікому непотрібні обніжки. Або хто мав намір нашу малоприбуткову кукурудзу замінити чимось іншим? Під Батумом усюди вирощують чай, ви це чули, а може й бачили. Він удєсятеро прибутковіший за кукурудзу. Хіба б не можна його завести і в наших Микулетах? Але тут знову на перешкодї наші клаптики землі та злидні. Одному не під силу підняти чайну плянтацію.

З кожним словом Зелімів голос дужчав: парубок уже гукав на все подвір'я. Із саклі вийшла Суріє, і, ховаючись у тіні дверей, почала слухати. Дорогою йшов односедець — високий аджар, теж прислухався й повернув до гурту. А слухачі аж роти порозкривали та слухали. Лише зрідка то в одного, то в другого здивовано приглушений захоплений шепіт.

— Ай Зелім! Диви, як з книжки читає.

— Краще за маставлебелі все знає!

— Де він розуму набрався?

— Що то знати грамоту! Із книжок та газет усе вчитав.

Зелім на хвилину замовк, а тоді раптово вибіг із гурту й опинився за рогом саклі. Усі присутні теж посхоплювались з місця й машинально посунули за ним. Зелімові руки розрубали на всі чотири боки повітря.

— Гляньте навколо. Де ми живемо?

Усі погляди погналися за Зелімовими руками: вузька, кілометрів на три долина, з трьох боків стиснута високими горами, а на самому дні вздовж ручая, мов худоба розбрілася в зрубі, розтяглися в садках мікулетські саклі. Обабіч їх, може на десятій частині гірських спадів строкатяться кукурудзяники та тютюнища, а вище, скільки око взгляне, нависло зелене море: хаші й чагарники, що з них, наче груддя з озимини, визирають стрімкі скелі.

— Скільки в нас розчищеного поля, а скільки непотрібних чагарників? — знову запитав Зелім. — Хіба їх не можна викорчувати?!

— Життя не вистачить на це, — промовив хтось похмуро. — Щороку корчуєш, а глянеш — сісти ніде.

— Бо кожний сам собі корчує і знову таки з тим же дзьобаком та поганою сокирою. Хіба то робота?!

— Якби гуртом вийти — інша справа. Потім є такі машини, що корчують. Та один господар, навіть і заможний, не зможе придбати її.

Зелім, а за ним і весь гурт, повернулися під ганок.

— Значить, треба єднатися в гурт, щоб стати спроможними все зробити. Треба знищити обніжки й усі свої кцєви з'єднати до купи, щоб був розгін для залізного плуга та ще якоїсь машини. Треба...

Парубків голос від хвилювання урвався. Він

обвів блискотливим поглядом присутніх і вже трохи тремтливо закінчив:

— Треба в Мікулетах заснувати колектив. У Салагані ондечки показали вже приклад.

— Аякже, треба заснувати, — підтримав його найкращий приятель — Мустафа Корація.

Але інші мовчали. Сиділи похнюпивши обличчя і кожному в голові, як на верховині осіння хмара, повисла важка, непрониклива думка. Надовго нависла, бо в голові нема того рвучкого подиху вітру, що на верховині розшматовує хмари, нема розуміння суті справи. Доки Зелім говорив про вбогість та звідки вона, доти й усвідомлювали його слова, а коли пішла мова, що єдиний порятунок у колективі, наче туман заволік усе. А тут ще й високий аджар Сулейман Шулілашвілі, що випадково завернув до гурту з вулиці, під'южив. Був він заможненький середняк і парубкові слова йому не до вподоби були.

Сулейман глузливо посміхнувся в свої довгі вуса, для чогось ляснув себе по литці й гукнув:

— А ти, Зеліме, гарно співаєш. Я чув у Тедах, один приїжджий комуніст із Батуму так говорив. Чи не збираєшся бува у собчосицеврі на майбутній рік? Гарно співаєш, тільки слова твої, як камінці, кинуті діворою в річку, каламутять чужий розум.

Сулейман трохи помовчав, а тоді ще яхидніше провадив далі:

— Чи може хочеш за начальника стати в тому колективі, попанувати?

І націлився примруженими очима на Зеліма. Потім ураз накинувся на Суглашвілі.

— А ти, Мемедє, не дурень, що прийшов слухати цього сопляка? Ото в тебе є буйвіл і кінь, то він хоче на твоєму коні їздити, а буйвола собі на каурму пересушити. Хіба не чув, що воно за вигадка — оті колективи?!

При слові „сопляк“ Зелім зблід і зробив крок до Шулілашвілі, а Мустафа зі стиснутими кулаками схопився на ноги. Сулейман тимчасом говорив уже до Тупалешвілі.

— А тобі, Ібрагіме, хіба не набридло колись робити на Сеїда? То в колективі ще більше робитимеш на Зеліма!

Наприкінці гукнув до всіх:

— Хіба можна гуртом щось робити, коли, прикладом на той, час мені захочеться каву пити, Мемедові на базар треба поїхати, а ко-мусь просто погуляти. Дурні ви всі!

Зневажливо крутнув головою, круто повернувся й швидко пішов із подвір'я. Мемед за своєю звичкою насунув довгі патли на лоб.

— Сулейман правду сказав. Наші батьки хіба коли робили гуртом? Що то за порядок, коли вже я не буду самостійним господарем! Ні, колективи не про нас.

На нього напустився Зелім, а за ним наче мур мовчанки прорвало: разом усі, перебиваючи один одного, закричали, замахали руками. Най-

більше гарячилися молоді хлопці. Мустафа кричав до Ібрагіма:

— Який із тебе господар? Що ото маєш їшака та дві вівці в дворі? Шкода тобі їх? А Зелім ондечки говорить, що як будемо в колективі, то радянська влада дасть і грошей, і машини, і худобу.

Ібрагім непевне виправдувався. Він перед цим підтримав Мемеда й тепер сам був нерадий...

Довго тривала загальна суперечка, то переходячи в неймовірний галас, який можуть зчинити тільки одні аджари, то раптом притихаючи.

Зелім кожного по черзі брав руками за бешмет і переконував.

— Сулейман тому так говорить, що він багатий. У нього повний двір усякого добра. А в нас усіх злидні. Бідноті з ним не по дорозі. Наш порятунок тільки в колективі, іншого нема. Ти боїшся його тому, що темний, не розумієш цієї нової справи. О, якби ти побачив, як добре живуть по колективах. Я хоч і сам не бачив, так у газетах читав. І Гусейн, кооперативний голова в Тедах, говорив. А він усе знає, кожне слово його в чужій свідомості зростає, як маленька зернина у велике дерево.

Переконуючи Мемеда, парубок наводив приклад.

— Коли твоя гарба, навантажена піском для будівлі, застряне серед каменів і ти не можеш її зрушити з місця, що тоді робиш? Кличеш

людей на підмогу. Де сам ти не міг був нічого зробити, гуртові далось легко. Так і кожна праця.

А коли говорив із Ібрагімом, то вибіг на серед дворища, вирвав пук трави-тонконогу й повернувся назад.

— Дивись, Ібрагіме, ось у руках у мене одна стеблина. Як вона легко рветься. Дві — важче, а ось цілий пук я вже не в силі перервати. Чому це так? Тому, що одна стеблина безсила сама по собі, а пук — це вже сила, що може противитись іншій силі — мені. Так і бідняк. Сам по собі він ніщо і легко підкоряється багачеві. Взяти хоч би тебе, Ібрагіме, твоє життя. Не старе, коли ти виключно поневірявся по наймах, а теперішнє. Придивися добре, ти робиш на себе у десять разів менше, ніж на Файзулу-ага. Бо в нього є гроші, а в тебе їх нема і ти продаєш йому свою працю. За безцінь продаєш. Ти не хотів би цього робити, крутишся сюди-туди, але іншого виходу нема і ти йдеш до Файзули. Не можеш опиратися йому, сам по собі ти безсилий і багач тебе перемагає. А з'єднаймо до купи свої дзьобаки, кцеві, одиниці худоби, зберімо розпорошену нашу силу і тоді вже буде така велика сила, якої ні Файзулі, ні якомусь іншому багачеві не перемогти.

І в міру того, як переконував Зелім якогось гостя, в останнього суперечливий запал проходив. Він затихав і в думках з'являвся

непевний розмисл. Гість хилив голову до землі, шукаючи там для себе підпори, бо здавалося, що ті підвалини, в які мов би непорушно вросли думки й погляд на спосіб життя, захиталися. Разом, як наслідок Зелімових слів, замість тих підгнилих підвалин, уява намагалася непевно малювати інші, міцні як мур, як гора.

Зелім аж охрип, перебігаючи від одного до другого та переконуючи. Нарешті загальна суперечка стихла зовсім і кожний пірнув у власну задумливість.

Уже вечір вистеляв дно долини волохатою синню, що непомітно вислизала з навколишніх хащів. Та синь ще дужче підсилювала загальну мовчанку, людську задумливість. А верховини ще горіли, золотаво всміхалися долинам. Здавалося верховини бачать далекі прекрасні обрії, недосяжні для зору долин, бачать і від того буйно радіють. Мустафі Кобрачія ж інше здалося, коли погляд його злетів у височінь. Хлопець, хоч і неписьменний, але добрячий співець, і не звичайний, а ще й сам складає пісні та приказки. Він глянув на одну з верховин і захоплено гукнув:

— Ми всі, як ота гора. Тільки Зелім є верховина, а останні підгір'я. Гляньте, яка верховина ясна. Вона ясна тому, що бачить далеко ще сонце, тоді як підгір'я заплуталось у сутінь. Так і ми. Зелімові все ясно, він знає про колектив, бачить нове життя, а ми борсаємось руками в тумані.

Присутні одночасно підвели голови й наївно, як діти, дивились на верховину. Зелім чи від власних думок, чи від Мустафиних слів зідхнув. Мустафа підійшов до нього і вдарив долонею по плечу.

— Не журись, Зеліме, пройде ніч, настане ранок і сонце розжене в долині туман. Тоді підгір'я теж усміхнеться і стане ясне. Зараз тебе слухає десяток аджарів, а незабаром слухатиме половина Мікулетів, бо твої слова, як оте сонце розганяють туман навколо нас. Не журись, Зеліме!

Аджари почали розходитись з задумливими серйозними очима. Мемед казав:

— Треба не одну ніч і не один день думати над цим, а довго. Бо можуть сусіди на глузди підняти. Діло нове.

Ібрагім же, запобігливо заглядаючи Зелімові в очі, на прощання сумно виправдувався за свої сумніви.

— Обридло все життя по наймах поневірятися, тому й сумніви. А тут ще Сулейман... Правда, і зараз більше роблю на Файзулу, та є надія, що таки виборсаюся на самостійного господаря. Через те яюсь боязко, щоб і в тому колективі не довелося робити на інших. Не гнівайся, Зеліме. Мені вже ніби починає ясніти в голові. Буду думати як той їшак, а до чогось таки додумаюсь. Не гнівайся на старого дурня, а частіше нас збирай та розповідай: що воно й до чого воно.

Лишився з Зелімом один тільки Мустафа. Він весело заговорив:

— Завдав ти, Зеліме, думок нашим аджарам. Тепер прітнуть та думатимуть.

І з докором закінчив:

— Чому ти раніш не скликав людей до себе? Може б уже до чогось додумались.

Зелім похитав головою.

— Боявся. Хіба я не говорив поодинці хоч із тим же Мемедом чи Сейдаметом чи з Ібрагімом? І що ж: була одна відповідь — колективи не для аджарів. Тому й не скликав. Боявся, що слухачі не захочуть, лише на глум піднімуть. А тепер бачу, що помилявся. Мемед ондечки цілий вечір слухав і не глузував. А коли вперше я заговорив із ним про колектив, то не встиг рота відкрити, як він ледве очі мені не заплював. Та взяти тебе першого. Про що я тобі не розповідав, вчитане з книжок, ти завжди уважно слухав, а заговорив колись про колектив, махнув рукою й відійшов од мене. І тільки зовсім недавно раз вислухав...

Мустафа похнюпив голову. Дійсно, так воно було.

— Тепер ти навіть докоряєш мені, хоч бачу, що й сам гаразд не усвідомив собі, що воно справді за штука колектив.

— Сьогодні я остаточно зрозумів, — тихо пробурмотів Мустафа.

Зелім обняв свого приятеля.

— Ще боявся, що не зумію говорити як слід перед гуртом людей. А я тільки й мрію про колектив! Уся моя душа сповнена ним.

Далі провадив палко:

— Коли мені тедівський Гусейн з'ясував добре про нього, коли вичитав у книжках та газетах, як живуть по колективах, та таке з'явилося нестримне бажання заснувати і в Мікулетах, що я собі місця не знаходив. А коли тут поговорив де з ким, то з'явився в мене сумнів, навіть часом нападав одчай. Хотілося говорити, а мене ніхто не слухав. Тоді я йшов у ліс і розмовляв з деревами так, як сьогодні оце з вами. А раз зустрів на стежці Реджеба, Мурадового брата з узгір'я. Маленький він хлопчик, а розмовляв я з ним цілу годину, бо він був уважний слухач. Ото так, Мустафо, мені хотілося говорити про колектив, слова сами просилися на язик.

Мустафа посміхнувся і стиснув у сутені приятеліві руку.

— Тепер буде тобі з ким говорити. Завтра про наші збори в Мікулетах буде балачок, як у Тедах на базарі.

Зелім відповів такою ж усмішкою:

— Знаю. Тільки перебрешуть так, що й правди невидно буде. Я ще нікого до себе не скликав, а вже Файзула в крамниці всіх шайтанів накликав на мою голову за те, що збираю Ібрагіма та тебе і збиваю вас із пуття. Хай брешуть.

Наостанку, вже відійшовши, Кобрачія поспитав:

— Як справа з комсомолом?

— Заснуємо колектив, буде й комсомол.

— А зараз?

— Цими днями в Аджалудах засновується осередок, тоді обіцяють і мене прийняти до комсомолу, — пояснив Зелім.

— Тебе в Мікулетах і так давно вже вважають за комсомольця.

— Бо таким я себе почуваю. Не сумуй, Мустафо. Заснується в Аджалудах осередок, приймуть мене до нього, тоді можна буде подумати й про кандидатську групу в Мікулетах.

— Коли б борше, — тихо зідхнув на віддаленні Мустафа.

VIII

Файзула - ага викотився з хащів на поляну, що на взгір'ї. Був він низенький, круглий, на коротких ногах — точнісінько в кілька сот збільшена ватяна дитяча лялька, бо також, як часто це буває в ляльок, на його товсту шию наче хтось ненароком і неприродно приладнав довгасту гостро-тім'єву голову. Неприродність голови ще збільшувалася намотаним навколо неї темно-сірим башликом

Ага¹ дуже стомився, бо не по його коротких ногах і важкому тулубі був крутий усхід

¹ Ага — дуже багатий селянин, куркуль.

на гору. Він не сів, а звалився на траву і по-лою засмальцьованого бешмета почав витирати спітніле обличчя. Та видно якесь внутрішнє хвилювання не дало Файзулі довго відпочивати, і за хвилину він знову був на ногах. Незадоволено бурмотів:

— Забрався Мурад до самого шайтана. Треба бути птахом, щоб сюди літати.

Водночас ненажерливий його погляд пожадливо пожирав місцевість.

— Скільки тут землі можна розкорчувати—не одну кцеву, якби ближче. А Мурад вухами на все дивиться. Правда, йому не під силу та й ніколи. Легшого хліба захотілося.

Ага на мить забув про своє хвилювання і глузливо посміхнувся.

— Ой попадеться колись Мурад аскерам, як дурне ягня вовкові!..

Зробив кілька кроків, спинився і знову подивився навколо.

— Ох і місцинка, якби не так високо та ближче до Мікулетів...

Файзулі було чому заздрити. Невелика рівна поляна, з півдня та сходу оточена лісом, на заході переходила у низькорослі широчезні чагарники, що лише в двох місцях світились латочками—Мурадовим кукурудзяником та тютюнищем. У лівому кутку майже до самої скелі притулилися сакля з хлівом, посередині повітка сушити тютюн, а просто на північ, через горб безладно вкри-

тий каменями, поляна переходила в гірську верховину.

Ага зідхнув і почимчикував до саклі, з якої саме вийшов Мурад. Як тільки вздрів парубка, то недавня заздрість відступила геть і думки знову заповнила справа, задля якої він ішов на взгір'я. На сухому й сіро-землистому, як підошва капців, обличчі від хвилювання за-скакали брудні, висохлі патьоки-зморшки і губи сердито зашепотіли:

— Ач походжає, наче йому все байдуже. Тільки на словах ми, ми... Нема того, щоб прокляту щого Зеліма в пекло й кінці в воду.

Підкотився до Мурада.

— Селям...

Не докінчив слів вітання й одразу злісно та пронизливо вигукнув:

— Де ваші обіцянки? Чи ви поснули тут?...
Де Сеїд?

На його голос із саклі вибігла Хебібе, білкою стрибнула за ріг Наргуль, у темному чо-тирикутнику дверей обережно висунулася Сеїдова голова. Аджар побачив, що то кричить Файзула й вийшов на двір. Ага кинувся до нього.

— Сеїде, чому ти нічого не робиш? У тебе ж розуму в голові, як у багатого кукурудзи в засіці, очі твої можуть зазирнути в середину гори, а тепер їх наче хто засліпив. Чого мовчиш? У долині бунт. Уже сьогодні отой вилупок Мустафа Кобрачія нахвалявся, що забере

все мое добро. Ай, ай, ай!.. Чуеш, Сеїде, нахвалаявся, а ви спите.

Сеїд велично підняв руку.

— Стривай, що трапилось?

Від цього запитання ага трохи прохолонув, замовк і заморгав повіками. Але ненадовго. Знову підскочив і, піднімаючи догори руки, гукнув:

— Бунт! Колектив! О, милосердний аллаху, куди твої очі дивляться?

Хебібе зробила зляканий рух, Мурад стиснув кулаки й лише Сеїд зовні лишився спокійний, тільки в очах йому на мить промайнула якась непевність. Щоб підсилити вражіння, Файзула зробив довгу павзу, а тоді спокійно вже провадив далі:

— Пів авула вчора зібралося до того пройдисвіта Зеліма. (Сулейман говорив, що десятків зо два, а він уже від себе ще додав.)

— Зійшлися, ще сонце отам було, — ага ткнув пучкою в повітря, — і сиділи, аж поки аллах благословив ніччю. І все про колектив, щоб одне це слово провалилося крізь землю, — балакали. Цілого пів дня. Зелім їм газету читав, наче б якийсь папірець із Батуму показував. Тепер у Мікулетах тільки й балачок, що про отой шайтанів колектив. А сопляк Мустафа кричить, що таки справді колектив в авулі буде.

— Чого ж ви мовчите? — повів бровами Сеїд.

— Ми робимо. Аякже. Вачарі, я і мулла сіємо всюди слова ненависти до колективу.

Сулейман, Сафар готові горлянку перегризти отому колективові. Усі б правовірні в долині відпльовувалися від нього, якби не Зелім. А тепер балакають.

— Нехай балакають. Вони одне, а ви проти-
лежне, — перебив Сеїд.

— О розумний Сеїде! Хіба ти не знаєш наших аджарів? Вони дурніші за їшаків. Хто б що говорив, вони слухатимуть. У їхніх головах замість розуму козині кізяки, так що кожний, кому не ліньки, їх може обдурити. А тут ще й Мустафа всім говорить, що коли утворять колектив, то заберуть моє добро. Кожного кортять чужі достатки. Ай, де те лихо взялося на нашу голову? За що прогнівався аллах на нас?

Файзула вхопився за голову руками й захитався на місці. Тоді знову напустився на Сеїда.

— Чому ти знову нічого не дієш? Ти ж говорив нам усім, що приїхав ради того, щоб своїм розумом захистити нас від усякої напасти. Ти сказав: — сійте слово ненависти, а я буду думати. Ми внизу сіяли ненависть до колективів і прислухались, коли ти перестанеш думати й почнеш діяти. Коли б ти не сказав, так ми б сами там думали й може б до чого додумались. А тепер от чаш...

Файзула під впливом власних слів уже й справді починав вірити, що біда висить на його плечах і голос йому став плаксивий. Сеїд на-
супив брови.

— Не гарячись, Файзуло, не кипи. Знаєш, коли вода кипить, то летять бризки і її в посуді меншає. Так і в людини розуму, коли вона гарячиться. Ти кричиш так голосно, що на верству навколо чути, а в лісі може сова тебе підслухає. Ондечки Хебібе стоїть, а жінці чоловічі балачки не личить слухати.

Хебібе стрепенулася. Їй стало соромно, вона втягнула голову в плечі й мерщій югнула в саклю. Сеїд, як наче нічого не трапилось, правив далі:

— Сеїд колись сказав вам, слухайтесь його, а він за всіх вас думатиме, що треба робити. Коли ж настане час, він накаже діяти.

— Уже час настав. Балачки пішли в авулі, — нетерпляче перебив ага.

— А ви своє балакайте.

— Треба вже діяти.

Мурад, що ввесь час мовчки обох слухав, підступив до Сеїда і крізь зціплені зуби процідив:

— Зелімові шию треба скрутити і всім думкам кінець.

Файзула схвильовано захитав головою. Сеїдові волохаті брови ще дужче насупилися на очі і майже затулили їх. З притиском і напівголосно він просичав:

— У вас обох розуму, як у курки. А далі що буде?

Мурад і Файзула, приголомшені таким тоном його голосу, похнюпили голови. Сеїд уже вибачливіше говорив далі:

— Приїде влада, міліція, знайдуть убивців і заберуть їх. Не тільки користи з того не буде, а якраз навпаки. Пришлють тоді в Мікулети агітаторів ще кращих за Зеліма, що не тільки за два дні колектив утворять, а й самому шайтанові роги скрутять... Це не годиться. Треба таке щось придумати, щоб не лише Мікулети, а й Аджалуди, Теди — вся країна спалахнула, як порох на дощці від огню. І я вже придумав.

Аджар підняв догори очі й побожно провадив:

— Всемогутній аллах з'явився до мене у сні й дав пораду... Тільки ще не час діяти. Отже, Файзуло, іди собі в долину і далі так роби, як я навчав. Сій в аджарів ненависть до колективів. Говори всім, що в колективі кожному доведеться просити дозволу в начальника з'їсти шматок хліба. Що обличчя його жінки бачитиме всякий сторонній чоловік. Що навіть у ліжку до жінки він не матиме права лягти без дозволу начальника. А коли настане час, усі разом почнемо діяти.

Файзула чи то від недовір'я, чи від роздуми приплющив одно око і воно стало наче приступком до другого. Так дивився він перед себе добру хвилину, а тоді, зідхнувши, насунув набік намотаний на голову башлик, попрощався й пішов.

Сеїд застережливо гукнув навздогін:

— Про мене й надалі нікому ні слова. Знаєте, що я тут, ти, Мухамед, мулла і тільки.

Коли Файзулу заховала лісова зелень, Сеїд поклав Мурадові на плече руку й стиха промовив:

— Завтра твоя нене з Наргулею повинні з'їздити в Теди.

Мурад здивовано підняв брови.

— Там може є у вас сиру трохи продати, чи масла. А повертаються назад нехай не низом ущелиною, а поза горою через Мікулети. І треба так влаштувати, щоб в авулі Наргуль зустрів Зелім і поговорив на людях із нею.

Парубок ще дужче розкрив очі.

— Так для діла треба, — відрубав Сеїд. — Добре було б наштотхнути Зеліма, щоб він кілька разів зустрівся з Наргулею і балакав з нею прилюдно.

— Це буде проти звичаю.

— Так для загальної справи треба, — знову відрубав Сеїд. — Я вже тебе раз попереджав, щоб ти нічому не дивувався. Коли й гріх який вчинимо ради святого діла, то аллах завжди простить.

— Я не піду навчати Зеліма. Не можу слова до нього вимовити. Він найлютіший ворог мій, — глухо пробурмотів Мурад.

Сеїд посміхнувся про себе й хвилину помислив.

— Гаразд, я сам візьмусь за цю справу, ти тільки мовчи.

— Воля твоя. Ти велитель у моїм домі і я готовий тебе слухатись, — якимсь неохоче вкло-

нився Мурад і повернувся, щоб іти. Його зупинив Сеїд.

— Завтра або позавтра і тобі доведеться збиратися в дорогу. Підеш за кордон. Я дам записку й ти передаси її Османові. Отому, що разом із турецьким комендантом живе.

І щоб краще заохотити молодого гірняка, додав:

— До речі, ночуватимеш у моєму домі і зайвий раз почувеш голос Падіме. Вона завжди вечорами на своїй половині співає аджарських пісень.

Мурад уклонився вдруге, вже охочіше.

Надвечір Сеїд покликав під скелю Наргуль. Як і вперше, наскільки дозволяв його суворий голос, він лагідно заговорив до дівчини:

— Що ж, дитино, думала ти над моїми словами? Випробувала хоч у думках свою сміливість? Чи може твоє бажання скинути чадру пусте як цвірінькання дурної пташки — зацвіріньчить і забуде.

Наргуль затремтіла, як і колись.

— Не знаю... Я боюсь. Мурад мене вб'є.

— Мурад і пальцем тебе не зачепить, коли на те буде моя воля.

Дівчина схвильовано зашепотіла:

— Страшно. Навчи мене, Сеїде. Ти все можеш, бо ти могутній і розумний. А я... я думала. Чому маленькою я ходила з відкритим обличчям, а піросла — звеліли чадру надіти? Чому на отих картинках, що з кавою продаються,

жінки відкриті? Я заховала той малюнок у себе й завжди дивлюся на нього.

Сеїд грізно зсунув брови. Але це було на мить, навіть Наргуль не помітила. Він знову лагідно заговорив:

— Бачу, що не лише пусті слова, а це твоя давня мрія. Це одне надасть тобі сміливости. Але я тобі вже говорив, що самій скинути чадру — мало пуття з того буде. Не забувай, що в Мікулетах у долині теж може мріють скинути чадру, та мовчать. Треба й їх навчити, як це зробити, вдмухнути в їхні серця сміливість.

Аджар замовк і, наче розмірковуючи, почав безцеремонно розглядати перед себе маленьку постать: стрункий дівочий стан, виточені випуклості ще не зовсім зформованих грудей під сукнею, виразно-жагучі в торочках довгих пухнастих вій очі, що під його поглядом соромливо спустилися вниз. Уперше в голові йому скакнула принадна думка.

— Моя Фатима стара і тіло в неї як висушена груша, а я ще весь сповнений життєвої бадьорості. Вигорить справа, візьму Наргуль за другу жінку.

Від такої думки з задоволенням заплямкав губами. Зі спущеними вниз очима Наргуль чекала на його дальші слова, але старий не поспішав. Уже згодом, спинивши погляд на її маленьких босих ніжках, він сказав:

— Завтра з нене ти поїдеш у Теди. Ти ще мабуть не була в місті, так побачиш. Удесятеро

більше буде місто за Мікулети. Там у крамницях побачиш багато всякого краму. Побачиш там дівчат і жінок із відкритими обличчями. Придивишся, які вони горді з того, що можуть вільно дивитися кожному в очі. Це тобі надасть ще більше сміливости...

Сеїд раптово перевів балачку на інше.

— Я чув, що Мурад збирається видати тебе заміж за вачарі.

Наргуль від несподіванки здригнула і слідом злякано закліпала повіками.

— Я чув також, що ще покійний баба справляв твої заручини з Зелімом. Хто тобі більше подобається, бо ти мабуть бачила того й того?

Аджар лукаво посміхався. Дівчина мовчала.

— А ти знаєш, чого Мурад хоче зламати батьків заповіт? Бо Зелім перший хоче відмовитись від тебе. Він хоче влаштувати якийсь колектив, де всі жінки ходитимуть з відкритими обличчями. Зелім собі думає: нащо мені Наргуль, коли вона дика й дурна та ще може й погана. Може вона й розмовляти не вміє. Так міркує собі Зелім. А він гарний і сміливий юнак. Ще Зелім думає: візьму Наргуль, а вона не захоче чадру зняти. Так то дитино.

І зненацька знову запитав:

— Ти б хотіла вийти заміж за Зеліма?

У Наргулиній голові вихор думок. Чи хотіла б вона? Ну да, Зелім їй подобається, вона бачила його, та може він сердитий і битиме. Ось Мурад, теж молодий і вродливий, а який сердитий.

Тут же серце підказало.

Ні, Зелім добрий, він бажає добра всім людям і хоче, щоб жінки ходили з відкритими обличчями. Так передав Реджеб. І мов би трохи серце завмирає, коли вона згадує про парубка. Та хіба можна про це все розказати Сеїдові? Може він навмисне випитує.

Наргуль тоді відповіла так, як нене вчила в таких випадках відповідати:

— Хіба може дівчина вибирати собі сакм'яра¹? Для цього є старші в сім'ї.

Сеїд, що наче книгу читав у Наргуліній голові, зареготав.

— Ох і хитра ж ти, дівчино!.. Та нехай буде по-твоєму. Тільки все таки тобі б треба поговорити з Зелімом. Ось, наприклад, може й завтра десь на дорозі зустрінешся.

У Наргулі на душі проснулися забобони, старанно втовкмачені колись ненею, і вона мимохіть пробурмотіла:

— Не можна дівчині зустрічатись та говорити з юнаком.

Аджар махнув рукою.

— Цей звичай теж не від аллаха. Його люди вигадали. А чадру зняти хочеш?.. Після зустрічі та балачки може й Зелім змінить думку про тебе. Тільки не говори, що я тебе цього навчив. Загалом про мене жадного слова.

Очі йому миттю заблистіли.

¹ Сакм'яро — жених.

— Бо коли проговоришся, то гнів мій буде навіть проти Мурадового такий великий, як гора проти кукурудзяного зерна.

Від його погляду та голосу Наргуль усю мов хто холодними залізними обручами стиснув. Дівчина й так була вся в Сеїдовій владі, а після цього — тягнутимуть її обценьками за язик, то вона нікому нічого про нього не скаже. Трохи спокійніше й лагідніше старий аджар додав:

— Чоловік ніколи не любить, коли жінка чужим розумом живе.

Десь із-за куща почувся Хебібин голос, що кликав Наргуль. Цей голос породив у Сеїдовій голові таку думку:

— Хебібе заважатиме зустрічі й розмові. Треба таке щось придумати, щоб Наргуль сама пройшлася по авулі.

Але дівчині він нічого не сказав. Пильно й суворо, намагаючись через погляд передати Наргулі свою волю, свій попередній наказ, він подивився на неї і відпустив від себе.

— Іди, нене тебе кличе.

Дівчина, забувши вклонитися, похапливо кинулась до саклі.

Не встигла дівчина заховатися за кушем, як Сеїдове обличчя одразу змінилося. Роблена лагідність де й поділася. Майже сива волохатість обличчя зробилася якоюсь попелясто-сірою, вилиці загострилися, на лобі надулися жили, а в очах загорілася лютість. Долоні рук

він то стискував у кулаки, то знову розправляв.

— Розчавив би як червяка! Ох і покаєшся колись, дівчино, за свої слова й бажання!

Крізь лютість проскочили тривожні думки.

— Занепадає віра, занепадають звичаї серед аджарів. Звідки може взятися таке вільнодумство в дівчини, майже дитини, що зросла на дикому взгір'ї? Звідки в неї оті химерні бажання? Невже дух отієї радянської влади вітер по горах разносить?

Сеїд глибоко замислився. Поволі лють зникла з душі, а натомість зростала непевність. Разом із цим він увесь якось обважнів, наче на кілька років постарів. Губи знову гірко зашепотіли, наче запитували в когось невідомого.

— Зелім... Наргуль... вільнодумство... Звідки воно все взялося?

Згадав старовинну арабську приказку:

„Усе молоде буяє — старе трухлявіє“.

Згадав і як пружина схопився на ноги. Новий приступ енергії ринув у душу.

— Ні, Сеїд ще побореться! Його шлях вірний. Він ще переможе. А тоді... тоді...

В уяві промайнула струнка Наргулина постать.

— Я хутко вижену з неї примхи.

Сам себе запевнив.

— Так. Це остаточно вирішено. Наргулі не бачити в своїм домі ні вачарі, ні Зелімові. Вона буде дружиною лише Сеїда...

А пізно ввечері, коли в хащах уже гомоніла різноголоса таємничість, а з далеких ущелин чулося сумовито-пронизливе виття шакалів, на тому самому місці Сеїд розмовляв з маленьким Реджебом. Щойно хлопець пригнав із пасовиська худобу й повечеряв, Сеїд узяв його за руку й повів під скелю. Там мовчки вийняв складаний кишеньковий ніжик, у якого рогова ручка була поцяцькована сріблом, і подав його хлопцеві. У того жадібно загорілися очі. Сеїд погладив його по голові.

— Правда, добрячий ніжик? Хотів би мати такий? На верховині, пасучи, добре ним сопілки вирізувати. Га? Як ти думаєш, Реджебе?

Хлопцеві не до слів. Крутить у руках ніжик і очі розбігаються від невиданої досі розкоші. Аджар зачекав, поки Реджеб уповні насолодився розгляданням, і тоді знову запитав:

— Хочеш заробити його?

У хлопця погляд то на Сеїда — недовірливо, то на ніжик — захоплено. Сеїд відібрав ніжик і поклав його в кишеню. У Реджеба — сум на очах.

— Заробітки проста не даються. Коли заробиш, тоді й дам.

Аджар сів на камінь і взяв хлопця за руки.

— Ти вже, Реджебе, дорослий та й хитрувати вмієш. Я чув. Робота ж не складна для тебе буде. Завтра спробуєш зробити почин... Дивись мені просто в очі й запам'ятай кожне слово.

Завтра ти побіжиш в авул у долину і знайдеш там Зеліма: чи в крамниці, чи вдома. Знайдеш, покрутишся трохи, наче ти випадково прийшов, а тоді й скажеш... Ось що ти повинен сказати: „Мою сестру Наргуль Мурад хоче видати заміж за вачарі, а вона не хоче — плаче й зідхає. Я Наргулі розповів про колектив, про те все, що ти мені самому говорив, так сестра хоче колективу й без чадри ходити. Зеліме, може б ти поговорив із нею, бо їй краще бути заміж за тобою, ніж за вачарі. Коли поговориш із нею, то вона стане сміливою, як голодна вовчиця, в якій маленькі вовченята, і опиратиметься Мурадовим намірам. Сьогодні Наргуль проходить авулом, ти виглядай і поговори з нею“. Оце і все, що ти повинен сказати Зелімові. Тільки не проговорись, що я тебе послав і навчив. Схитруй, що ніби сам від себе все вигдав. Зрозумів, бавші.

Реджеб хитнув головою.

— А ну, перекажи.

Хлопець слово в слово переказав, що йому наказав старий аджар.

— Бачу, що ти таки справді розумний хлопець і ніжик заробиш. Тільки про мене не проговорись. Бо тоді аллах вирве тобі з рота язик, а Мурад шкуру спустить. А зробиш як слід, матимеш ніжика.

Реджеб на все готовий піти, аби заробити таку дорогоцінну річ.

ІХ

Другого дня Наргуль із матір'ю на їшаках в'їжджали в Теди, а Реджеб із узгір'я біг знайомою стежкою в Мікулети.

Був пізній ранок, коли вже сонце починає зазирати в найглибші ущелини. В Тедах він купався в клубах задушливої пилюки, а в Мікулетах наганяв із повітря спеку.

Наргуль уперше їде з дому так далеко. Зацікавлені оченята бігають увесь час обабіч дороги, аж чадра сповзає з обличчя. Хебібе доводилося частенько гукати на дівчину, що загавлювалася. А коли їх проковтнув тисячоголосий базарний галас, приголомшена дівчина змішалася: так багато людей їй не доводилося ще бачити. Потроху призвичаювалася до гармидеру й зацікавлено придивлялася навколо. Та недовго. Нене завела в глухий завулок, лишила її там з їшаками, а сама пішла кудись продавати сир та масло. Наргуль пронудьгувала сама довго, поки нарешті повернулася мати. Вона їшаків припоручила знайомому аджарові, взяла дівчину за руку й повела на базар, щоб купити їй панчохи та черевики. Хебібе давно вже нишкома від Мурада збирала гроші, щоб перед весіллям справити це дочці.

- Нехай одягнеться, як і діти багатих аджарів, — думала стара.

У Наргулі розбігалися очі: не знала куди дивитись, чи на крамнички з усяким крамом, чи

на зустрічний натовп. Значна частина зустрічуваних жінок була з відкритими обличчями. На них то найбільшу увагу й звертала дівчина, бо вони для неї були ще ніколи не видане явище. Спостереження поглядів передавалися в голову й там в'язалися думки:

— Диви, ідуть собі байдуже і на них ніхто не звертає уваги. Не душно їм, руки в них вільні, а тут тільки те й знай, що притримуй рукою чадру, а як дихаєш, то мов тебе душить хто за горло. А ось жінка з плечима голими і не соромиться, а тут кутаєшся наче від холоду.

Придивлялася дівчина й до таких, як вона з матір'ю. Проходили вони одноманітні як привиди і лише зі щілини чадр ніби злякано зиркали очі. Усі були з пониклими головами, бо щоб хоч трохи вільніше дихнути, треба їх нахилити, і ця пониклість ще дужче підкреслювала їхню приниженість. Наргулі ставало на душі прикро за таку приниженість...

— Для чого? Кому це потрібно?

Переводила погляд знову на жінок із відкритими обличчями і єство сповнювалось невимовною заздрістю.

— Сеїд правду казав, — не від аллаха цей звичай. Злий чоловік його вигдав. Але для чого?.. Для чого?

Думки не приносили відповіді.

До цього Наргуль знала одно:

— Доросла дівчина чи жінка не може відкрити своє обличчя сторонньому чоловікові.

Так її навчала нене, коли вона вперше нап'яла чадру, з таким переконанням і зростала дівчина. Потім випадковий і мимовільний протест. Може він виник лише через те, що Наргуль не могла вихвалитись одягом, як багатого Мустафи Капілашвілі, Падіме, яку вона зустріла у своєї тітки. Падіме ж була не гарна — жінки в своєму колі не затуляють обличчів — і дівчину взяла злість, що чоловіки їй услід прицмокували губами.

— Коли б вони обличчя її побачили, — презирливо думала тоді, і з'явилося бажання показати всім своє.

Згодом той прихований у глибині душі протест, відомий лише одному Реджебові, роз'ятрив Сеїд. І тепер, коли поверталися з базару в завулок, він вибухнув з новою силою. Наргулі хотілося крикнути комусь гостре, образливе. Але кому? Хто винен? Уже за місцем, коли вони спинилися біля джерела напитися води, вона з серцем запитала в матері:

— Нене, з'ясуй, для чого ми носимо чадру?

Хебібе здивовано поглянула на дочку й відповіла:

— Такий закон. Чужий чоловік не може бачити наших обличчів.

— Чому він не може бачити? А в Тедах ондечки скільки жінок ходять без чадр і всі на них дивляться. Хіба закон не для всіх однаковий?

— То гявурки або віровідступниці, а ми правовірні.

Наргуль нічого не сказала, але в очах було таке здивування, близьке до недовір'я, що навіть мати помітила й похитала головою.

— Ой, Наргуле, бережись! Язик у тебе дуже довгий, а дурний розум зазирає туди, куди те треба. Бачу, що тобі не треба бувати в місні, бо спокуси там багато.

Та материним словам не спинити й не втихомирити виру думок у Наргуліній голові. Вони мчать, як зимовий вітер у горах. І як той вітер, зустрівши на своєму шляху якусь перешкоду, шматує її і далі мчить ще рвучкіше, з більшою силою, так і в дівчини. Материні слова викликали ще більше бажання, наперекір їм, отут же біля джерела зірвати з голови чадру й пошматувати її. Стримував лише Сеїдів наказ, що його ні нові вражіння, ні звичайні почуття не могли заглушити..

.

Реджеб біг із думкою — якнайкраще виконати Сеїдів наказ. Ноги перескакували через камені, а губи шепотіли проказані слова. Боявся пропустити хоч одно, бо тоді вже йому ножика не бачити і на голову впаде гнів: Сеїдів і Мурадів. Добрався до Мікулет і пустився вулицею до кооперативу. Хлопець не помилився: крамниця була відчинена й навколо людей повно, галас великий. Реджеб протиснувся в середину натовпу, ближче до дверей крамниці. Зелім не стільки торгував, як сперечався з Мустафою Капілашвілі та Сулейманом

Шулілашвілі. Через майданчик чулися іноді хрипляві глузливі вигуки. То від своєї крамнички подавав голос Мухамед-вачарі. Сперечалися за колектив. Але не зважаючи на Зелімові палкі репліки, на гнів, що інколи спалахував у його очах, сьогодні сила не на його боці. Молодий Мустафа Кобрачія з Гусейном пішли в справах в Аджалуди, інші були на базарі в Тедах, і з його одвертих прихильників — сам лише Ібрагім. Через те співчуття юрби в Сулейманових руках. І високий аджар користується з цього. Зачекавши, поки Зелім закінчив чергову репліку, він насмішкувато обвів поглядом присутніх і примруживши очі заговорив:

— Як джміль гуде навколо нас тепер слово оце — колектив. Де б не був — в Аджалудах, у Тедах — усюди його почувеш. А раніше не тільки ми, а й найвищі мудреці в світі про нього не знали. Звідки воно? Хто його вигадав? Ми всі під аллахом живемо, коли б це слово йому угодне було, то він, великий, давно б посіяв його серед нас. Значить, не від аллаха воно. Тепер я запитаю вас, чесні аджари, чому за колектив найбільше розпинаються голодранці, що в них за душею нема кукурудзяного зерна, щоб курці клюнути?

Сулейман націлився яхидним поглядом на Зеліма. Над головами присутніх сплелися кілька глузливих пересміхів і розлетілися в просторінь.

— Бо для бідняків це найпекучіша справа... — почав був палко Зелім, але Сулейман замахав на нього руками.

— Стривай, Зеліме, помовчи. Я тебе вислухав, тепер ти мене.

Високий аджар повернувся знову до натовпу.

— Тому правові, ні, що голодранцеві робити не хочеться, а живіт скавучить від голоду, як шакал. У сусіди ж повно всякого добра, бо сусіда робить. Отож він і базікає про гурт, щоб сусіда зі своїх запасів його годував і робив за нього. Так я кажу, правовірні?

Мустафа Капілашвілі голосно зареготав, де-хто його в цьому підтримав. Гнівний Зелім одірвався від дверей, руки йому трусилися від хвилювання. Він відчув небезпеку від Сулейманових слів і хотів сказати щось хвиське, щоб замість глузду, на обличчі супротивника з'явилася прикрість. Але парубка попередив старий Ібрагім. Обличчя в колишнього наймита пересмикувалось і весь вигляд був такий, наче його батогом одцв'юхкали. Дід швидко протиснувся до Сулеймана і став перед ним.

— Кому робити не хочеться? Може мені, скажеш?

Старий повернувся до людей і гукав їх у свідки.

— Нехай скажуть правовірні, хто найбільше на своєму віку відробив у Мікулетах? Усім відомо, що Ібрагім Тупілашвілі. А що він має?

— Хіба з наймитів бувають путящі господарі?! — презирливо протягнув Сулейман.

Ібрагім так і підскочив. Замахав кулаками й з рота йому разом із слиною вилетіли якісь незрозумілі звуки.

— Пс...кр...тт...гри...

Трохи заспокоївся і вже зрозуміло відказав:

— Після таких слів я з тобою говорити не буду. Гадамакідан¹.

І повернувся до Шулілашвілі спиною.

Сулейманові слова навіть декому з його прихильників не сподобалися. Серед юрми докірливо захитали головами і почулося глухе бурмотіння.

— Цуді, цуді Сулейман сказав. Образив старого Ібрагіма.

Колишній наймит заговорив до людей:

— Скажіть, чесні очарелі², мало я робив? Раніше в Сеїда, а тепер у Файзулі, а то в Мустафи та в того таки Сулеймана? А що мені платять за це? Ледве на харчі вистачає. Де ж тут на велике господарство зіп'ястись? Добре хоч революція дала саклю і клопоть кукурудзяника — якась підмога є до

¹ Гадамакідан — лайка. Дорівнюється таким виразам: „Іди до біса“, „Провались у пекло“, „Щоб тебе мої очі не бачили“ тощо.

² Очарелі — аджар. Вживають також у значенні — „місцевий мешканець“, або в нас — селянин.

мого заробітку і тепер усе ж таки сім'я не пухне з голоду, як колись.

Дідів голос зміцнів і розносився далеко навколо. Підходили нові слухачі, на віддаленні до стін тиснулися закутані постаті цікавих жінок.

— Чи може я поганий робітник? Так чого ж тоді Сулейман щодня бігає до мене та просить прийти на роботу?! Коли б із мене був не робітник, а казна-що, то не бігав би.

Окремі голоси загули:

— Ні, цього сказати не можна. З Ібрагіма добрий робітник і чесний.

Дід провадив далі:

— Та я не буду більше про себе говорити. Скажу про Зеліма. Хіба він мало робить? І в кооперативі сидить, і по крам їздить, ще й дома по господарству справляється. Він або його мати після покійного Мемеда ходили до когось просити шматок хліба?.. Сулейман коле очі йому нестатками. А я вам скажу, очарелі, що Зелім багатіший від вас усіх.

Ібрагім навмисне перепинив дух, щоб утворити відповідне вражіння. Навколо на товп розступився і діда перехрестили здивовані погляди.

— Хіба в кооперативі не накрив багато грошей? — гукнув яхидно Мухамед, що тепер підійшов до юрми.

— Дурень! — через голови гостро відказав йому Ібрагім і, наче нічого не сталося, продов-

жував до присутніх:— Зелім найбагатіший тому, що розумніший від усіх. Він книжки читає, знає, що робиться всюди на світі, а ми з вами, як ті нерозумні буйволи: знаємо робити, їсти, спати, і все. Парубок приніс до нас в аул нове слово. Він каже біднякам: збирайтеся до купи, шукайте гуртом кращої долі.

Зелім, стоячи біля дверей крамниці, з полегшенням зідхнув. Його душу сповнила радість, що її він мов би ще ніколи не відчував. Аджеж Ібрагім уже не хиткий, а завзятий прихильник його думок. Уже говорить перед цілим гуртом людей, і ті слова, що казав би й він сам. Це перемога. Його мрії починають здійснюватися.

Ібрагім увіходив у ролю справжнього промовця.

— Коли Сулейман господарює вдома, він що хоче, те й робить, і ніхто не втручається в його справи, не підіймає на сміх, не заважає господарювати. Чому ж він мені заважає робити так, як я хочу? Чому глузує? Може якраз я хочу господарювати вкупі з Зелімом. Яке йому діло?

Дід, не для своїх літ, жваво крутнувся на ногах і спинився перед Шулілашвілі.

— Знаю, Сулеймане, чого ти вовком завив. Боїшся втратити мої дешеві руки, що допомагали тобі багатством обростати. Тим то й глузуєш, і підскакуєш. А мені дивно. Нехай би Файзула таке виробляв, бо ти наче й багач невеликий.

Сулейман не здався. Пронизав Ібрагіма презирливим поглядом і кинув поверх голів:

— У старого Ібрагіма аллах рештки розуму забрав, живиться тепер молокососовим.

Зареготали лише Мустафа Копілашвілі та вачарі, інші їх не підтримали. Правда, мало хто погоджувався з наймитовими думками, і коли б Сулейман на самому початку не образив діда, поглузували б трохи з нього, але тепер було всім якось ніяково це робити, і аджари мовчки переглядалися один з одним. Мовчанку несподівано порушив Реджеб.

Хлопчик стояв позаду Ібрагіма і разом з ним протиснувся на середину гурту. Увесь час уважно слухав, а коли замовкли всі, його наче за язик хто потяг. Власне він не думав казати, тільки помислив і слова наче сами зірвалися з уст. Слова напівголосні, сказані серйозно, але прозвучали вони саме в ту мить, коли панувала загальна тиша і їх усі почули.

— Колектив переверне гори — так сказав Зелім, а він розумніший за самого муллу.

Навколо засміялись. Хтось добродушно поскуб хлопчика за вуха, а Ібрагім погладив його по голові.

— Молодець, бавші.

Дві закутані жіночі постаті протиснулися через гурт і пішли в крамницю. Зелім рушив слідом за ними. Незабаром і всі почали розходитись.

Реджеб зачекав, поки жінки вийшли з крамниці, і югнув туди. Зелім зустрів його словами:

— Ти, Реджебе, не тільки слухати, а й говорити вмієш.

І поліз на полицю за цукеркою. Реджеб зиркнув на двір. Там лишився Ібрагім, але він розмовляв із аджаром у бурці, що накинута була майже на голе тіло. Тоді хлопчик скоромовкою заговорив:

— Зеліме, Наргуль зідхає й плаче, бо Мурад має намір видати її заміж за вачарі, а вона того не хоче. Сестра хоче колективу й без чадри ходити. Ти поговори з нею. Сьогодні Наргуль із ненею поїхали на базар у Теди, а повертатиметься вона через Мікулети. Поговори, Зеліме.

В останньому хлопчиковому реченні відчулася благальна нотка. Він наче не з сестрою поговорити просив, а ножика. Зелім спершу здивовано витріщив очі, а тоді жваво запитав:

— Це тебе Наргуль послала?

У Реджеба ледве не вискочило з рота — „ні Сеїд“, але вчасно опам'ятався.

— Ні, це я сам. Вона зідхає, а... мені ножика...

— Якого ножика?

Хлопець остаточно розгубився й мимоволі пробурмотів:

— Мені ножика хочеться.

Зелім засміявся

— Як будуть вони в нашій крамниці, я тоді куплю тобі.

Реджеб одразу ожив. Він так легко виплутався.

— Поговори, Зеліме, з Наргулею, — ще раз попрохав і бігом кинувся з крамниці.

Хебібе з Наргулею верхи на їшаках помалу видиралися вузькою ущелиною вгору. Обабіч поверх хащів, на горах уже полудень світив лисинами. Спереду ущелина й гірський ручай розідралися надвоє. Ліворуч не ущелина, а темна печера, бо згори візерунком переплелося зелене верховіття — там стежка навпростець додому на взгір'я. Праворуч же вузька ущелина роздулася в пазуху-долину: з того боку строкатяться Мікулети.

Хебібе, їдучи спереду, незадоволено бурмоче про себе.

— І заманеться тому Сеїдові. Каже: „Нехай Наргуль забіжить по дорозі в Мікулети та виломить у моєму колишньому садку гілку з магнолії. Мовляв, ліки робитиму“. Зроду не чула, щоб магнолією лікувалися. І Мурад такий наказ дав. А тепер і дерися з двома їшаками сама. Верхи вже не сидітимеш, доведеться йти позаду та підганяти... І послали б з дому.

Але робити нічого — звикла жінка чоловічі накази виконувати, і на роздоріжжі спинила їшаків.

— Злізай, Наргуле, та побіжи в Мікулети. Пам'ятаєш Мурадів наказ? Гляди тільки не

забарися, бо ти така, що забіжиш ще до тітки. Твоя пора така, що не личить на людях багато бігати.

Дівчина не чекала другого наказу. Жваво стрибнула з їшака й передала повід матері. За хвилину вона вже заховалась за кущами, а Хебібе проковтнула темна печера.

Зелім не дуже йняв віри Реджебовим словам.

— Хитрує хлопець.

Засміявся про себе.

— Не вмів тільки гаразд збрехати. Хіба з Тедів на взгір'я дорога через Мікулети йде?

Але коли сонце на заході насіло на верховини, почав роздумувати.

— Для чого б йому вигадувати? Мабуть Наргуль підіслала. А з Мурада все може статися. Він таки дійсно вовком на мене дивиться.

Про останню зустріч свою з гірняком Зелім майже забув, бо інші думки заступили її, а тепер до дрібниць згадав.

— Ну да, мабуть ласиться на вачарієві гроші і тому задирає зо мною.

Парубок за турботами про колектив останнім часом і про Наргуль не часто згадував. Коли б не нагадувала мати, то мабуть і зовсім забув би про неї. Особливого кохання до своєї нареченої Зелім не відчував. Він нею цікавився, бо вона мала стати колись за дружину. Звикся давно з цією думкою і не протестував. До того ж і Суріє завжди вихваляла Наргуліну красу, і його це тішило.

Зелім кілька разів бачив на віддаленні струнку й маленьку закутану постать, знав, що вона належить нареченій, і це все його знайомство з дівчиною. Говорити з нею ніколи не поривався, бо й Суріє, і Хебібе, і весь авул були б проти. В їхніх очах це була б непоправна ганьба для дівчини. Навіть і проти такого стану речей не протестував, бо такий звичай, а він зріс в його оточенні. І тільки з весни, читаючи книжки, слухаючи Гусейнові балачки в Тедах, він почав усвідомлювати, що то за дикунський звичай — заборона парубкові говорити зі своєю нареченою, бачити обличчя її. А усвідомивши, прийшов до висновку, що звичай цей у гірських умовах зруйнує лише колектив. Через це все своє завзяття він приділив агітації за колектив.

Але сьогодні Реджебові слова розворушили не одну лише цікавість. Після зустрічі з Мурадом тепер до неї додалося ще й власне самолюбство.

— Може таким способом він збирається перемагати мене, — не відступала думка.

Потім згадав хлопчикові слова, коли той говорив, що Наргуль хоче колективу і ходити без чадри. Згадав і подумав:

— Мабуть сам же він і наторочив їй про мою розмову. Уявляю, яких тільки він дурниць не наплів дівчині.

Посміхнувся, але усмішка скоро зникла. Зелім ураз замислився.

— А може й справді. Може, може...

Думка поскакала з прудкістю блискавиці. Пригадав газетні повідомлення, що навіть у самому Батумі дуже тяжко втягувати дівчат-аджарок у комсомол, а по гірських авулах майже неможливо.

— Хіба справді поговорити з Наргулею, переконати її. Тоді Мікулети стануть за приклад для інших авулів.

І знову турботна думка:

— Мурад такий, що і вб'є Наргуль. Так просто поговорити можна.

У полудень Зелім зачинив крамницю й попростував додому. Крутився на подвір'ї, а погляд мимоволі ввесь час то вниз на дорогу, що разом із річкою розколола авул на дві рівні частини, то вгору на стежку, що поза їхньою саклею вела на взгір'я. Нарешті не витримав. Узяв мішок і пішов на кукурудзяник наламати спілих качанів, хоч Суріє ще вранці це зробила.

— Стежка в'ється повз кукурудзяник. Ітима, не промину, — ворушилася думка, хоч Зелім ніколи б не признався в цьому. В ту хвилину він не усвідомлював, чому його цікавить дівчина: чи через те, що вона його наречена, чи ота раптова мрія переконати її, чи просто бажання поговорити. Аджеж усе заборонене — привабливе.

Зелім наламав качанів і сів на горбочок над стежкою. Від лісу на кукурудзяник довгим

плазуном лягла тінь. Скурив одну цигарку, другу, а на стежці нікого. Підвівся й узявся за мішок із наміром іти додому, коли серед світло-зеленого з позолотою листя майнула маленька постать. Тоді сів і ніби байдуже почав крутити третю цигарку. Скоса зиркав на стежку. Побачив в одній руці гілку магнолії, а в другій пук білих квітів.

Наргуль помітила теж Зеліма. Згадала вчорашнє Сеїдове напучення, а згадавши зрозуміла, для чого її послали в Мікулети за магнолією.

— Але чому Зелім сидить на стежці? Хто його попередив?

Ці думки заплуталися в догадках.

Забобони, що змалку ще вкорінилися в її душі й стали за звичку, заглушили всі бажання й почуття, недавно задерикувату завзятість. Коли йшла через Мікулети, була сповнена рішучости й про себе шепотіла слова підказані Сеїдом, що їх вона мусить сказати Зелімові при зустрічі, а побачила парубка — все вилетіло з голови. Все єство полонила боязкість, та боязкість, що її за звичкою східня жінка відчуває перед стороннім чоловіком. Дівчина механічно поправила чадру й прискорила кроки, щоб обминути хлопця. Але Зелім заступив дорогу.

— Наргуле, ти?

Не відповіла нічого, лише похилила голову. Білі квіти в руці затремтіли, як на дереві, коли

трусонуті внизу. А Зелім, намагаючись зазирнути в її очі, питав далі:

— Мені Реджеб казав, що ти плачеш і зідхаєш. Правда? Ніби Мурад збирається тебе видати заміж за вачарі.

Знову мовчанка. В дівчини лише майнула думка:

— Він усе знає.

У Зеліма в самого не в'яжуться думки. Якись розхристані вони — купи не тримаються: не знає, що сказати.

— Та ти не журися, Наргуле. У ваш дім даде прийде тільки від мене.

Наргуль хоче опанувати боязкість, але не в силі цього зробити. На душі слова народжуються, але в горлі застрягають. Дівчина хрумкає зубами й лютує на себе.

Зелім простягнув руку й відірвав один листок із гілки магнолії. Вона, не піднімаючи голови і навіть відвернувши її, тикнула йому білі квіти. Панувала мовчанка.

Сеїд, запроваджуючи в життя свій задум, одного не зважив, що Наргуль із Зелімом можуть зустрітись на безлюдді. Тоді всі його сподіванки будуть даремні. Та аджарові прийшла на допомогу жіноча цікавість, що для неї не існують ні безлюддя, ні найглухіші хащі. Сидів сам Зелім — навколо було пустельно, а заговорив із дівчиною, то миттю з найближчого кукурудзяника вилізла закутана постать. Подивилась і зникла. Через кілька хвилин на

тому місці було вже три закутаних постаті. Всі три докірливо хитали головами й зрідка обмінювалися словами.

Наргуль помітила жінок і захвилювалася. Забобони знову все заглушили. Стало одразу соромно, ніби її спіймали на злочині. Зиркнула з-під лоба на Зеліма й прошепотіла:

— Швідобід¹.

Повернулася і швиденько пішла на гору. Парубок зробив рух, щоб іти за нею.

— Стривай, Наргуле, я ще всього не сказав.

Але вглядів недалеко жінок, зрозумів Наргулину похапливість і зупинився. Дівчина трохи припинила ходу й кинула через плече:

— Нехай мерщій отой колектив приходить. Тоді, тоді... мені краще буде.

І пішла не оглядаючись.

Зелім посміхнувся від такої дівчачої наївності. Простежив, поки маленька постать зникла в лісі, і пішов додому.

...Плітки в авулі розлітаються швидше за качиний виплодок, коли його сполохає раптовий постріл мисливця. Зелім собі лагодить дома повіточку для кози, а в Мікулетах уже клейнуть його ім'я ганьбою. І не знав би цього парубок, та Ібрагім нагодився: сумний і на молодого господаря докірливо дивиться.

— Ай Зелім, і розумний ти, і очі маєш молоді, а під ногами спокусниці не бачиш. З влас-

¹ Швідобід — до побачення.

ного бажання причепив до ноги колоду і вона тепер заважатиме тобі йти вперед.

Зелім не розумів дідових алегорій і запитливо скинув на нього очі. Ібрагім говорив далі:

— Тепер і Файзула, і Сулейман, і Мустафа говоритимуть — недобра людина з Зеліма, і всі їх слухатимуть та судитимуть Зеліма. Не треба було тобі, юначе, зустрічатись і говорити зі своєю нареченою Наргулею, Мурадовою сестрою. Не треба було одразу ламати наш звичай. Цуді ти зробив, цуді.

Парубок зрозумів усе і запально вигукнув:

— Дикунський звичай ламати — це непогано.

Старий ще докірливіше похитав головою.

— Коли ти ходив до свого комсомолу, а тепер ось приніс нове слово про колектив, очарелі за винятком багатіїв мовчали, хіба може нишкама судили тебе. Мовчали, бо це все для них нове й не було в руках козиря кинути тобі в очі осуд. Тепер той козир є. Тепер, коли Зелім почне говорити про колектив, його ніхто не стане слухати.

Зелім провів рукою по гарячому лобі.

— Як міцно обплутали аджарів віковічні забобони, коли навіть Ібрагім гудить його, — блиснула думка.

Щоб заспокоїти старого, він сказав неправду.

— Я не говорив з дівчиною. Це випадково сталося. Я взяв лише квітку в неї.

— Все одно, і того не треба було робити. Не треба... Тепер із колективом доведеться

трохи зачекати, поки забудеться, бо очарелі не слухатимуть.

Сказав дід, похитав головою і пішов із подвір'я.

...Після вечірньої молитви мулла говорив у мечеті до мікулетчан:

— Пройде ніч — настане день, знову пройде ніч — настане день. Так сто разів. Тоді аллах пошле велике лихо на авул. Бо вже знайшлися віровідступники, що на очах у правовірних знущаються над старовинними звичаями й законами. Негідна вівця не може псувати цілого стада. Нехай правовірні з вірою в аллаха спитають у свого сумління, що треба зробити, щоб позбутися лиха.

Так мулла ще ніколи не говорив.

А зовсім уже пізно ввечері дома плакала Суріє.

— Ти, сину, зганьбив себе й дівчину. Тепер Мурад може згадати стару минувшину й вимагати нашу кров¹... І все то твоя грамота.

Так малозначний випадок у Мікулетах, як снігова грудка пущена з гори, перетворився у велику подію.

Х

В Аджарії буває так: з передсвітанкової мли вискочать обриси гір і зацікавлюють в очікуванні,

¹ Помста.

доки на сході ранкове сонце не позолотить загравою синь небосхилу. Тоді на верховинах розповзається радісна усмішка. Яснота з тишою здружилися. Повинен бути погожий день.

Але на дальній горі, на заході, в соснах та смереках, павутинням заплуталася маленька сіривата хмарка. За півгодини вона вже не ховається в зелені, а сама вкриває сосни. Потім густішає, темніє і волохатою ковдрою перекидається через долину на протилежну гору. В тишу вриваються подихи свіжого вітру. Хмара на заході зростає ще дужче й нарешті, виславши вперед за розвідувачів сіру млистість, швидко рушає на схід. Від млистости заплачуть верховини, а потім лине дощ — не надовго, але зливний. Тоді гірських ручаїв не пізнати. До цього ледве помітні для ока вони струмлюють серед каменів, а потім піднімуться і з незвичайною силою ринуть униз: грізні, бурхливі. Біда тоді самотньому подорожньому, що струменем підіймається на гору. Швидше набік, майже на сторчові стіни зустрічних скель, бо чигає неминуча смерть...

Другого дня така несподівана злива над Мікулетами. Миттю авул розділила надвое бурхлива й пінлива маса води тихого завжди струменя.

Зелім був на другому боці й знав, що в повітці для тютюну трохи протікає покрівля, а злива може повторитися. Тютюн тоді підмокне і втратить свій колір. Через те й поспішав

додому. Засукав холоші й пострибав через великі камені, що їх ще не встигла затопити вода. На одному нога посковзнулась і він полетів у пінливий струмінь. Жваво підхопився, але з незвичайною силою вдарив новий потік води і зачлюпнув його з головою. Знову схопився й ступнув. Нога попадає в якусь яму. Щоб утриматись, він з прожого крутнувся, щоб ухопитися руками за прибережний камінь. Нога хруснула і тут же парубок відчув страшенний біль. З великими труднощами виліз на берег, але ногою ступати не може — чи переламав, чи вивихнув. Кривлячись від болю та спираючись на ломаку, сяк-так добрався додому.

Суріє заохкала.

— Побіжу до старої Номіташвілихи. Вона травами напоїть, дасть масти ногу витерти..

Зелім заперечливо крутнув головою:

— Не треба до Номіташвілихи. Коли до ранку не переболить, то доведеться їхати мені в Теди до лікаря.

Але Суріє не послухалась і кудись таки побігла. Тільки замість Номіташвілихи прийшов старий Ібрагім. Він обережно обмацав ногу й заспокоїв:

— Не треба ніякого лікаря. Звичайний вивих. Ібрагім на вивихах розуміється, як мулла на молитвах. Ми твою ногу, Зеліме, зараз поладимо.

Зелім не встиг скрикнути від шаленого болю, як нога була на місці. Ібрагім перев'язав

її чистою полотниною й наказав парубкові залишитись у ліжку.

— Доведеться тобі, Зеліме, з тиждень полежати, бо крім вивиху ти ще дуже й забив ногу, — пояснив дід.

Тим часом в авулі на всі боки ганили Зелімову поведінку. Парубок був хворий, то за приятеля відгризався Мустафа Кобрачія.

— Що з того, що він балакав із Наргулею. Я ось у Тедах цілу годину розмовляв із касиркою, а вона теж аджарка і дівчина.

Ібрагім зупиняв хлопця.

— Не задирай. Побалакають та й перестануть. Забудуть.

Але Мустафа й на діда напустився.

— Тепер уже не ті часи настали. Незабаром усім вашим дурняцьким звичаям буде кінець.

Очарелів проти Зеліма найбільше під'юджували Файзула та Сулейман. Ага навіть на взгир'я до Сеїда побіг.

— Саме час на Зеліма правовірних нацькувати як слід.

На його велике здивування Сеїд знову не пристав на цю думку.

— Навпаки, треба вдавати, що ніхто нічого й не помітив. Нехай собі ще зустрічається Зелім. Сеїд стежить за всім і скаже, коли надійде слушний час.

Із Сеїдового наказу Файзула наче води в рот набрав, ще й Сулеймана та вачарі умовив

заговкнути. А заговкли головні підбурювачі — потроху почали затихати взагалі балачки про Зеліма.

Коло Зелімового ліжка збиралися його прихильники. Розмови — про колектив. Раз Мустафа висловив таку думку:

— Добре було б, якби до Мікулет приїхав із Тедів хто з начальників — представників влади. Ти, Зеліме, розумний — це всі визнають, але тебе знають, коли ти ще з курчатами товаришував і на глузди підіймають.

Ібрагім махнув рукою.

— Дурницю кажеш, Мустафо. Взимку ж приїздили до Мікулет, так і слухати очарелі не захотіли. Треба нам усім разом із Зелімом думати, що робити. Я скажу про себе. Беруть мене великі сумніви, вагаюсь я. Поперше подумаю — діло нове, незвичайне в горах, може аллах прогнівається, а подруге — ніде в корані не сказано, що гуртом гріх робити. Знову ж таки думаю, що з голими руками нам ніколи як слід не зіпнутися на ноги, може в гурті це пощастить зробити. Раз у моїй голові темна ніч, а вдруге — настає ранок — усе ясно. Він буває найчастіше, коли допече Файзула чи Сулейман. Бо багатий скалить зуби на бідного завжди тоді, коли бачить, що в руки тому дається якийсь щастя. І не один із очарелі може так вагається й думає.

— Отож, отож, — жваво підхопив Мустафа. — А я хіба не те саме кажу? Хоч і недавно,

кілька днів усього, а очарелі вже почали думати про колектив. Тільки треба, щоб приїхала сюди якась влада і сказала своє слово. Для насмішок у мікулетчан тоді в голові не знайдеться місця, а вони думатимуть тільки про колектив, і думатимуть твердо.

Зелім підтримав свого приятеля.

— Так. Краще буде, коли з Тедів надішлють до нас чоловіка. Я справді не вмію докладно й переконливо говорити про справу, як і взагалі недавно наважився сказати голосно про колектив. Я навіть не знаю, як узятися до його організації. Буду в Тедах, зайду до виконкому, до Гусейна.

У Зеліма нога загоїлася і він уперше переступив поріг саклі. Одразу ж попростував до крамниці, бо й так навідувався чоловік з аджалудського кооперативу довідатись, чому вона не торгує і чому в Тедах не забрано виділений для авула крам.

(У Мікулетах була крамниця від аджалудського кооперативу, але Аджалуди були в протилежному від Тедів боці і Зелім брав крам безпосередньо в місті.)

Зеліма односельчани майже не задирали, лише жінки в щілини чадр скоса зиркали. Парубок заспокоївся.

Не зважаючи на слово, що його він дав Ібрагімові, Зелім незабаром мав знову зустріч із Наргулею. Правда на цей раз несподівано.

Він повертався з Тедів, куди їздив по крам і, на тому місці, де ущелина роздирається надвоє, спинився відпочити. Не встиг нахилитися над джерелом, щоб напитися води, як близько зашелестіли кущі. Підняв голову — а з ущелини ліворуч, що схожа на печеру, до нього наближається Наргуль. На цей раз не він перший заговорив, а дівчина. Затуляючи обличчя водночас і чадрою й руками, вона уривчасто, мов би засапавшись, і несміло заговорила:

— Я тебе виглядала, Зеліме. Нене сказала, що ти поїхав у Теди.

Парубок водночас відчув і радість, і незрозумілу непевність. А дівчина шепотіла далі:

— Я знаю, тебе гудили в авулі. Мене теж нене, як почула, біла й лаяла, а потім чомусь замовкла.

Аж тепер у Зеліма знайшовся дар слова.

— Для чого ти мене виглядала, Наргуле? Знову нене битиме, як почує.

Наргуль покрутила головою, несподівано вхопила його за руку і вже благоуще зашепотіла:

— Зеліме, ти знаєш про якийсь колектив, ти розумний... Вигадай таке слово, щоб, почувши його, всі жінки у Мікулетах поскидали чадри.

У Зеліма не тільки брови полізли догори від здивування, а й уся його тонка постать витяглась.

— Мені сказав... один старий очарелі, що чадру не аллах наказав носити, а вигадали люди.

Наргуль ледве не проговорила про Сеїда...

Що міг у ту хвилину відповісти парубок, коли в голові закружляли найрізноманітніші думки: не знати за яку й ухопитись. Одне лише відчував він, що чує від Наргулі якісь дивні слова, що їх навіть у думках не гадав почути. Він їх сприйняв, як незвичайний, нерозгаданий випадок.

У душі, хоч він сам собі не хотів признатися в цьому, Зелім гордів із того, що він один на всі Мікулети знає грузинську і трохи російську грамоту, читає книжки та газети, знає з них, як поза горами народжується нове життя. Гордів, що йому першому спало на думку занести дух нового життя в рідний авул. І поруч із сумнівами, поруч із тривогами за невдачі, йому було також приємно, що навколо посіяних ним думок у Мікулетах розростається боротьба. Часто дії його були напівсвідомі, як прояв шумування молоді енергії, що в неї вкинуто дріжджовий грибок — паростки культури.

Був з природи спостережливий і бачив, що аджарська гірська жінка ще дужче за чоловіка загрузла в болоті темряви, віковичних забобонних звичаїв. Те, що бачив чоловік і йому дозволялось робити й думати, від жінки було закрито непроникливою стіною з чадри й гнилих традицій. Бачив і те, що жінка звикла до такого стану й не поривається його змінити.

Був переконаний, що для того, щоб викликати в неї якісь нові бажання, розбуркати свідомість, потрібна рушійна сила зовні. І раптом Наргуль, що живе в лісі, на взгір'ї, де навіть людей не бачить, у корені руйнує те переконання. До цього, здавалось, одному йому, Зелімові Пехіладзе, могли тільки прийти до голови такі думки.

Парубок уже остаточно опанував себе, затримав у своїй її руку і лукаво поспитав:

— Чого тобі, Наргуле, так раптово забажалося скинути чадру? Аджеж інші її носять і мовчать?

У щілинах Наргулиної чадри спершу непевно закружляли, а тоді гнівно блиснули чоловічки очей.

— Чому тобі, Зеліме, можна ходити з відкритим обличчям, а мені ні? Ти людина, і я теж людина. Від людей ховають лише якусь погань, а хіба жінка є погань?... Мені душно в чадрі!—наприкінці жагуче вихопилося з самого серця, бо те, що говорила раніш, підказав їй Сеїд.

Зелім мимохіть потиснув маленьку руку. З його обличчя зникла лукавість, воно стало ласкаве й серйозне. Щиро відповів:

— Гарзд. Бачу, що може ти й напівсвідомо, але ступила на ту стежку, що й я. Підемо далі нею разом, не зважаючи ні на які перепони. Ми обое молоді, але я більший маю досвід у житті і попереджаю...

Парубок запнувся. Не зважаючи на те, що з малих літ вона була нареченою, уперше за все життя він відчув, що дівчина йому близька, наче частинка власного тіла.

— Будь обережна. До якогось часу жовай свої думки від сторонніх.

Згадав Мурадову ворожість і додав:

— Може трапитися з тобою лихо на взгір'ї. Покищо я сам братимусь за справу. Лихо до мене не так скоро пристане...

Не пощастило Зелімові з Наргулею з зустрічю і на цей раз. Не встиг парубок вимовити останніх слів, як позаду почувся шум. Обернувся, а в кількох кроках підіймається ущелиною верхи на їшаку Сафар, мікулетський середняк.

— Біжи додому, бо знову буде біда, — похапливо мовив Зелім до нареченої і злегенька відштовхнув її від себе. Дівчина зникла в зелені кущів.

Та Сафар бачив дівчину. Наблизився й докірливо хитнув головою:

— Не зносити тобі голови, Зеліме. Цуді робиш.

І поїхав собі далі. Парубок хотів попросити навздогін, щоб Сафар мовчав, та передумав.

— Подумає, що я боюсь та всім про це розкаже. Нехай уже рознесе про саму зустріч.

Зелім трохи посидів у задумі, а тоді почав навантажувати на їшаків в'юки з крамом. Це відібрало в нього довший час, бо один із в'юків

розпався. Отже, коли вирушив далі, то вже вечоріло.

Того ж дня, власне через кільканадцять хвилин, він мав ще одну несподівану зустріч, що з одного боку посіяла в його серці незвичайну тривогу, а з другого — викликала новий вибух бажання боротьби.

Коли Зелім вибрався в долину і обминав понад ліском струмінь, рагтом спереду почулися незрозумілі звуки: протяжні й сумні, наче відголоски далеких криків самотнього їшака. Часто звуки уривались, ніби поринали в воду, що клекоче. Пройшов ще кілька кроків і пізнав їх — плакав дорослий аджар. Парубкові не часто доводилося чути, щоб плакала доросла людина та ще й чоловік, і він здивувався надзвичайно. Ще трохи згодом Зелім побачив і того, кому належали звуки. Притулившись до дерева, стояв аджар і плакав. Він стояв спиною і не чув Зелімового наближення. Юнак зрівнявся з деревом, спинив їшаків і гукнув:

— Гей, хто такий?

У ту ж мить аджар відскочив од дерева і повернувся до юнака. Зелім пізнав його — плакав Омар, син старого Сідішвілі. Батько й син Сідішвілі були мікулетські збіднілі середняки й жили вдвох самотно, бо стара Хебібе померла минулої осені. Ще знав Зелім, що Омарові лише позавчора привели в саклю молоду дружину. Остання подія примусила ще дужче дивуватися.

— Диви, з чого йому плакати?

Він покинув їшаків і підійшов до аджара.

— Що трапалося, Омаре?

Від сорому, що його чула стороння людина, Омар перестав плакати, але від хвилювання плечі йому ходили ходором. Не підводячи голови, він хоч і похмуро, але жалібно відповів:

— Я хотів голову розбити об камені.

Зелім аж руками розвів.

— Скажи, що сталося?

В Омара горем сповнене єство і через край воно переливається. Треба душу відвести, і він глухо забурмотів:

— Я не можу далі жити з нею. Коли дивлюсь на неї, то мені страшно робиться. Нехай би стара була, погана, а то..

— На кого не можеш дивитись? — перепитав, не розуміючи, Зелім.

— На Аміді, мою молоду цолі.

Аджар найближчому своєму приятелеві ніколи не скаже про хиби у власної дружини, та видно Омар був у такому зараз стані, що мовчати не міг.

— Ой, Зеліме, коли б ти побачив її, то волосся б догори полізло. Носа нема, отут, — аджар завозив поверх вусів рукою — усієї щоки теж, замість долішньої губи гидотний шмат червонястого м'яса. Всі зуби видко й коли їсть, то жуйка зі слиною лізе назад і вона рукою запихає її в рот.

Омар скривився і дуже здригнув — видно пригадав Амідине обличчя. З дальших розпитувань Зелім довідався про всі подробиці.

Аміде — дочка заможного аджалудського селянина. Старому Сідішвілі порадила її для Омара сваха з тих же Аджалудів. Вона не тільки про ваду дівчини нічого не сказала, а навпаки — вихваляла її. І вони продали дома останню корову, щоб купити їй придане та стягтися на весілля. Вада ж у Аміди від того, що маленькою її шаблюкою вдарив турецький аскер. Вижила, але навіки калікою залишилася.

Аміде, звичайно, ні в чому не винна, але чому й він, Омар, повинен усе життя страждати?

Омар стиснув кулаки.

— Така досада душить, що місця собі не знаходжу. Я вже бігав в Аджалуди, хотів сваху вбити, так стара псина аж за Теди до якоїсь родички пішла жити. Почувала проклята свою біду. А Амідин батько каже, що він попереджав сваху. Та я йому все одно не прошу ніколи.

Омарові очі блиснули.

— Ти її відішли до батька в Аджалуди і не будеш мучитись. Плачем не допоможеш, — порадив Зелім.

— Баба гримає, жити велить із нею. Каже, що на другу цолі з грішми не зберемося, — злісно відповів аджар.

— То хіба плакати треба?

— Ат, — махнув рукою Омар, зірвався з місця й побіг лісом. За хвилину він круто повернув назад. Грубо попередив Зеліма:

— Гляди нікому не кажи про те, що почув од мене. Ех, краще б було мовчати!

І знову побіг.

Зелім повернувся до своїх їшаків. Коли він слухав Омара, в голові нічого певного не було — плутаний клубок думок. Лише зараз він починав усвідомлювати весь жах Омарової трагедії. В уяві постала потвора з вищіренними зубами, змальована аджаром, і неприємний холодок війнув на душу. Десь глибоко в серці, мимохіть народилося запитання:

— А що коли й Наргуль має якісь вади?

Хотів заглушити його й не міг. Уяву ж не кидала потвора з вищіренними зубами. Оглянувся і мов би погляд її уздрів серед вечірньої сутені, що насувалася знизу ущелиною. Десь близько в лісі пронизливо завив шакал. Стало моторошно. Щоб опанувати себе, до болю стиснув обома руками скроні. Так простояв кілька хвилин. Тоді рішуче погнав їшаків до авула.

XI

Сеїд сидів під скелею на камені. Збоку глянути — в глибокій задумі аджар, але так лише здається: очі йому з-під насуплених брів пильно стежать навколо. Вони бачать, як від

саклі до кущів, що ховали його від людського ока, шмигнула маленька закутана постать, спинилась і помалу повернула назад. Через деякий час знову так само.

Сеїд навіть на віддаленні читає Наргуліні думки, розуміє її почуття. Випробовує її сміливість і не гукає, а чекає. Нарешті за третім разом дівчина насмілилась і виглянула з-за кущів. На мить нерішуче зупинилась, а потім стрімголов кинулась до скелі і розпласталася в його ногах. У палкому зворушенні вигукнула:

— О великий учителю, я вже смілива!

Уже кілька днів, як Наргуль взиває Сеїда вчителем.

— Смілива, як орлиця, що злітає на найвищу скелю. Накажи і я перелечу через оцю долину. Учителю, я нерозумна жінка, але ти мої бажання, що може виникли випадково, як примхи дурної дівчини, перетворив у мету життя. Розбудив нові почуття, що без тебе ніколи не могли б родитися в душі. Твої думки вросли в моє серце і стали моїми. Я думала: тільки сміття зі своєї саклі людина ховає від чужого ока, то невже жінка є сміття? Чому чоловік іде з високо підведеною головою, а жінка з похиленою, як знесилена ослиця? Хто настановив чоловіка владарем над жінкою? Сеїде, це все твої слова, але вони всмоктали мої думки і наче народились у моїй душі. Ти сказав: Наргуле, передумай усе і коли відчуєш, що маєш у собі вже таку сміливість, що гору ва-

лить, приходь до мене і я навчу тебе, як треба до кінця довести справу. Я вже все передумала, відчула таку сміливість і прийшла до тебе. Учителю, навчи мене такого слова, щоб я могла піти в долину й гукнути на весь авул, на всі гори: „Жінки, розправте плечі, підведіть голови, скиньте з себе пута — чадри! Настав час вашого визволення“.

Наргуль говорила, а на душі в Сеїда клетів гнів, в очах йому горіло глибоке презирство, і було бажання штурхнути ногою розпластану постать і грізно гукнути:

— Замовчи, огидна тварино!

Та дівчина в своєму захваті не помічала виразу його обличчя, вона замовкла і втопила в нього благуший погляд. Вона ще механічно притримувала рукою чадру, але одна пола вже сповзла вниз і оголила смагляву зашарілу щоку і кінчик носа.

Сеїд з неприхованою огидою та іронією відповів:

— Бачу, що в тобі рішучість так скоро зросла, як на гноїщі зростає бур'ян.

Знову дівчина не зрозуміла іронії, не помітила його презирства. Аджар змінив голос і раптом наказав:

— Устань!

Дівчина спроквола підвелася.

— Докажи свою сміливість.

Наргуль, не розуміючи, глянула на нього.

— Скидай чадру!

Одну мить вагалася, а тоді нервово зірвала сіру, брудну від довгого ношення чадру. Так стояла з потупленими додолу очима, з обкрученими навколо голови товстими смолистими косами, з смаглявими щоками, через які пробивався рум'янець, — схожими на спілі гранати. Губи її тонкі, як згорнуті рожеві пелюстки злегенька тремтіли.

Знову в Сеїда бажання намотати на дужу руку товсту косу, розмахнути й розчавити маленьку істоту об гострий виступ скелі. Але водночас збуджувалась і цікавість самця: жадібно розглядав голе обличчя, що до цього приховане було тканиною чадри. Збуджувалась чоловіча жага, приспана старістю. Вона підтвердила думку:

— Так. Наргуль стане за дружину в Сеїда. А норови я вижену.

Думка притамувала звірячу лютість і аджар майже спокійно заговорив:

— Гаразд. Я навчу тебе, як довести до кінця справу, як здійснити мрії... Завтра ти поїдеш знову в Теди. Тільки не з ненею, а з Мурадом. Твій брат там покаже одну жінку. Вона від радянської влади за начальника над жінками настановлена. Ти підійдеш до неї і скажеш, що в Мікулетах понад сто жінок хочуть побачити світ і скинути чадри, але сами не насміляться це зробити. „Я насмілилась, а вони ні. Бо в Мікулетах чоловіки кажуть жінкам: „Радянська влада забороняє скидати

чадру. І останні вірять цьому. Їдьмо, ханим, у Мікулети. Там зберуться жінки і ти, як влада, скажеш, що то неправда". Ханім послухається тебе і позавтра обидві повертайтесь в долину. Там зберуться всі мікулетські жінки. Спершу заговорить приїжджа жінка, а після неї Наргуль. Тоді всі скинуть чадру й вихвалитимуть розумну Наргуль... Зрозуміла все, що треба сказати жінці, від радянської влади за начальника настановленої?

Наргуль мовчала, пригадуючи. Сеїд проказав знову, повторюючи окремі речення по кілька разів. Дівчина захитала головою. Аджар підвівся.

— Тепер ходім до саклі.

Наргуль за звичкою хотіла напнути чадру. Сеїд заборонив це робити.

— Не треба. Іди так і попереду мене, щоб я бачив твою сміливість...

Хебібе, що поралась над вогнищем у першій кімнаті жахнулась, коли побачила в присутності Сеїда Наргулине відкрите обличчя.

— Наргуле! Божевільна!

Затикала рукою, показуючи дівчині на голову. І враз заверещала:

— Напни чадру! Затули обличчя!

Наргуль розгублено стояла на порозі й не певно поводила головою в Сеїдів бік, прохаючи в нього очима заступництва. Але чадру не напинала. На крик Хебібе з-за рогу саклі вибіг Мурад, побачив Наргуль і від надзвичайного

здивування спинився, як укопаний. А нене в саклі голосила:

— Оганьбила ти, дочко, себе й нас. Краще б я була маленькою тебе віддала вовчиці. Краще б вона виховувала, ніж я, бо все одно вирросло з тебе вовчєня.

Мурад стиснув кулаки. Люто кружляючи білками очей в орбітах, він кинувся до Наргулі, що, злякано зіщулившись, притулилася до одвірка.

— Смієш ти, гадино, ганьбити моє ім'я? Уб'ю!

Але Сеїд заступив йому шлях і підняв руку. Вклавши в голос усю свою владність, він суворо гукнув:

— Не смій бити сестру.

Страшний у своєму гніві Мурад. Не уступив він, як завжди це робив, Сеїдові. Намагаючись відіпхнути аджара, він прохрипів:

— Гість для мене особа недоторкана. Та коли нікчемність, якась гадина ганьбить моє ім'я, то він не має права заступатися. Відійди, Сеїде!

Аджар стояв на місці. Насупивши ще дужче брови, він тим же голосом знову гукнув:

— Це я наказав Наргулі скинути чадру.

Мурад відсахнувся від Сеїда й на мить отетерів.

— Ти... ти?

Десь у темному кутку кімнати заголосила з причитуванням Хебібе. Сеїд стежив за моло-

дим гірняком і бачив, що от-от у того вибухне гнів ще страшніший і на цей раз можливо вже проти нього. Тоді може трапитися непоправне лихо. Не даючи Мурадові опам'ятатись, він скоромовкою провадив далі:

— Так треба для нашої загальної справи. Я попереджав тебе і ти дав слово мовчати.

Схаменувшись, що його слухають уха, що їм не треба того чути, Сеїд ухопив Мурада за руку і майже силоміць потягнув за саклю. За рогом молодий гірняк уперся.

— Ти хоч і гість, Сеїде, а не маєш права навчати когось ганьбити моє ім'я.

— Це не ганьба. Так треба для нашої справи.

І щоб остаточно зломити Мурада, він приголомшив його новою. Наблизивши своє обличчя до господаря, він роздільно і з притиском на кожному слові напівголосно промовив:

— Я сватаю твою сестру Наргуль.

І знову потягнув далі в кущі. Коли вони були на такому віддаленні, що їх не могли почути з саклі, Сеїд зупинився.

— Так, Сеїд, благородний князь, сватає твою сестру. А хіба він може взяти собі за дружину зганьблену жінку? Голова в того злетить із плечей, хто це скаже. Але так потрібно для справи, і Сеїд готовий власною головою пожертвувати заради неї, не тільки нареченою. Наргулі ж нічого не станеться, що на

кілька днів вона зламає наш закон. В її житті це залишиться, як сон, як маріння і вона його скоро забуде...

Аджар ударив Мурада по плечу.

— Та розвеселись же, Мураде. Хіба ти не радий мати мене за зятя? А викупом за твою сестру буде моя дочка Падіме. Згода?

У Мурада блиснули очі.

— Але ми візьмемось до своїх справ тоді, як докінчимо загальну. Мураде, надходять дні, коли ми повинні грізно клацнути зубами.

Сеїд тільки перші дні говорив так із Мурадом, як і з усіма, будуючи речення по-східньому, високомовно, а потім відкинув цю звичку, як непотрібну, що лише заважає скоро доходити суті.

— Я придумав таке, що незабаром серед аджарських гір залунають постріли. В ім'я аллахова підіймуться правовірні проти радянської влади, за батьківські звичаї, за старовинні закони. Тоді вже ніхто не вигадуватиме ні шайтанових колективів, ні комсомолів, не каламутитиме химерами голови правовірним, не добиратиметься до Мурадового добра, не порушуватиме його спокій. Тоді Сеїд повернеться до свого багатого колись дому в Мікулетах і Наргуль стане за господиню в ньому, а Падіме своєю красою квітчатиме Мурадове взгір'я.

Колишній князь знав, як задурити темну голову молодому гірнякові. Після таких слів Мурад знову став неначе віск у Сеїдових руках

і готовий був іти за ним у вогонь і воду. Сеїд бачив це й одразу почав наказувати.

— Завтра ти поїдеш із Наргулею в Теди. Зайдеш до виконкому і знайдеш там жінку, що в більшовиків вона за жіночого організатора на всю округу. Мухамед за моїми вказівками вже довідувався про неї. Саме тепер за організатора нова жінка, грузинка з Кахетії. Вона молода й запальна. Двоє слів досить, щоб вона повірила всьому й захопилася справою. Коли знайдеш, то пошлеш до неї Наргуль, а вона вже знатиме, що треба казати.

Ще довго Сеїд повчав Мурада, що треба робити, давав йому поради. А коли повернулися до саклі, молодий господар був сповнений якоїсь унутрішньої рішучості і водночас слухняності до Сеїда. Назустріч їм кинулась Хебібе.

— Мураде, сину, Наргуль справді збожеволіла. Не хоче чадру напинати. Я вже її біла, а вона не слухається, огризається, як вовчєня. Накажи сам.

Та син здивував матір.

— Нене, ступай до вогню, там твоє місце, а Наргуль як хоче, так нехай і робить.

Бачачи, що матір поривається заперечувати, він блиснув очима і грізно крикнув:

— Ну!.. Я сказав своє слово.

І Хебібе покірливо пішла до вогню...

Другого дня Мурад вирушив із Наргулею до міста. Він тільки домігся від Сеїда того,

що до Тедів дівчина їхатиме з закритим обличчям і там лише зніме чадру. Аджар погодився.

А під обід Сеїд мав розмову в лісі з Файзулою, вачарієм та муллою. Мурад заїхав до Мікулет і попередив їх.

— Настав час діяти, — говорив аджар до своїх спільників. — Завтра о цю пору знову зберетеся сюди і я остаточно дам вказівки, кому що робити. Але вже сьогодні треба починати. Ти, Файзуло, підбурюй правовірних проти Зеліма і тих безумців, що ступають з ним в одну ногу. Сам знаєш, як це зробити, щоб вийшло якнайкраще. Мулла кликатиме гнів аллахів на їхні голови, а ти, Мухамеде, виражайся зараз же в Аджалуди й накажи Мемедові Коція теж бути тут завтра. Про мене покищо не кажи, але щоб обов'язково він був тут. А тепер ідіть і беріться до роботи. Завтра про все довідаєтесь.

Сеїдові спільники підвелися незадоволені з того, що ватажок не відкриває їм своїх плянів. Сеїд помітив їхнє незадоволення.

— Великі блага чекають на вас і на правовірних. Витягайте із схованок гвинтівки й мавзери та чистіть їх. Буде робота для них.

Спільники переглянулись. Їх брав острах. Але покищо вони не вбачали в своїх діях нічого страшного й покірливо вклонилися.

Повертаючись до Мікулет, мулла виразно підморгнув і шепнув до своїх спільників:

— Турецькі аскери придуть з-за кордону.
Я вже знаю.

XII

Зелім пішки повертався з Аджалудів. У руках він ніс обласну газету. Ще коли парубок лежав у ліжку з хворою ногою, надумав він написати дописа до газети. Цілий день складав його. Писав у тому дописі, що в Аджарії є такий авул — Мікулети. Оточений горами, вкритий темрявою й забобонами, спить він незбудним сном. Але все ж таки нове життя пускає там свої паростки. Є в авулі такі, що бажають вступити до колективу, та ніхто не навідається, щоб допомогти організувати його.

Той допис надрукували і Зелім ніс його. Радість разом з ранковим сонцем голубила думки, мрії. І мов би ще ніколи не було таке запашне гірське повітря.

— Допис ще більше захопить наших очарелі. Тепер можна їхати і в Теди та просити надіслати чоловіка до Мікулет. Після допису швидше надішлють.

Ще Зелім радів із того, що навіть аджалудський товмджамарі¹ зацікавився Мікулетами. Ніколи він не заглядав в авул. Навіть коли про податок треба було оголосити, чи якийсь інше розпорядження влади, то все робив він через

¹ Товмджамарі — голова сільради.

мікулетського виконавця. А за виконавця був Сулейманів син — Реджеб. Зелім не довіряв товмджамареві, бо в Тедах розпинався він за бідноту, а в Аджалудах ішов на поводі в багатіїв, і через те майже ніколи не звертався до нього за допомогою. А сьогодні товмджамарі сам зупинив парубка.

— Сьогодні, Зеліме, прийду до вас у Мікулети. Придивлюсь, як ви живете. Найглухіший куток у вас — ні комсомольця, ні комуніста. Треба буде взятися до цієї справи.

А на прощання додав:

— Загальні збори жінок зберу. Наказ такий є.

І хитро посміхнувся.

— Нарешті заворушилась справа, з усіх боків узялися, — думав тоді Зелім.

Доходив уже до авула, як назустріч Мустафа Кобрачія з старим Ібрагімом. Обидва стурбовані, а Мустафа до того ще й лається.

— Куди це ви? Чи не на мене чекаєте? — запитав Зелім.

— На тебе. Заходили додому, а Суріє сказала, що ще на світанку ти подався в Аджалуди, — відповів Ібрагім. Помовчав трохи й хитаючи головою, п хмуро провадив далі: — Погане щось коїться в Мікулетах. Файзула з Сулейманом наче з цепу пси зірвалися, гавкають та ще й інших підцьковують. Ще вчора я помітив, що ага біснується, та люди були на роботі, ніде було розійтися, а сьогодні оча-

релі п'ятінку справляють. Знаєш, уже які плітки вигадали. Ніби ти, Зеліме, був у Тедах і подав там писане прохання, щоб у нашому авулі мечеть закрили й правовірним заборонили молитися. Що ти договорився з кимось і незабаром приїдуть до нас червоні аскери й усі саклі поруйнують, а примусять збудувати одну велику, зженуть туди всі сім'ї й накажуть жити колективом. А хто не захоче, проженуть на верховини в печери, де не росте ні кукурудза, ні тютюн і всі там помруть із голоду. Багато брешуть.

— Я вже ледве не бився з Сулеймановим Реджебом, — підхопив Мустафа, — коли б у нього не кинджал на поясі, набив би його. Бреше, ніби сам чув, як ти говорив у Тедах про мечеть. А ще виконавець!

Зелім байдуже махнув рукою.

— Нехай брешуть. Хіба це первина?! Набридне і перестануть.

— Ой ні, Зеліме, — хитнув головою Ібрагім. — Коли наші очарелі горлянку деруть, базікаючи, то це не біда. Побазікають та й перестануть. А коли мовчки слухають і хитають головами — то погано.

— Вигадували всячину — минало, так і тепер. Турбуватися не треба, — відповів Зелім і рушив уперед. Його знову зупинив Ібрагім. Дивлячись униз, він глухо забурмотів:

— Коли б якого нещастя з тобою не трапилося. Знаєш сам, нарід у нас дикий, край

глухий — нацькують, то може хто й підстереже з засідки. Ми оце з Мустафою навмисне вийшли назустріч. Ішли б аж до Аджалудів, щоб гуртом повертатися назад.

Зелім вдячно подивився на обох своїх однодумців, але на застереження задиркувато мовив:

— Не страшно.

У Мікулетах він попростував просто до крамниці. Всюди подорожували йому ворожо-цікаві погляди, та парубок не звертав на них уваги. До крамниці ніхто не заходив, заскочив на хвилину лише Мемед Суглашвілі й повідомив:

— Погано про тебе говорять в авулі. Ой, погано!

Помулився трохи і прохально заговорив:

— Ти може думаєш, що я колективу хочу і записав уже мене. Ні, я не хочу. Випиши.

Сказав і прожогом кинувся надвір.

— Це дійсно погано, — зідхнув Зелім. Аж тепер його охопила тривога. Напружував мозок, щоб його вигадати, щоб не лише примусити замовкнути Файзулу з Сулейманом, а ще й на сміх їх перед людьми підняти.

Незабаром в авул приїхав аджалудський товмджамарі. Він завітав і до крамниці. Зелім хотів поскаржитися на Сулейманового Реджеба, що той наклепи на нього робить, але товмджамарі оточили люди і парубкові довелося промовчати.

Оточений юрбо, голова вишйов насеред майдану й наказав Реджебові взяти десяток очарелі та йти до колишнього князівського

дому. Відбити двері й вимести пил та павутиння всередині. Потім оголосив ще наказ:

— Усім жінкам — від дванадцяти років і до найстаршого у полудень збиратися до князівського будинку. З Тедів приїде представниця влади й промовлятиме до них. Хто ж не прийде, мусить заплатити штраф. П'ять курок, п'ять фунтів масла й п'ять сиру.

Аджалудський товмджамарі не знав іншого впливу на людей, як лякання вигаданими ним самим штрафами. За це йому у виконкомі вже й догану, довідавшись, висловлювали, та він не кався.

Навколо захвилювалися вусаті й чорні обличчя.

— Не хочемо, щоб до жінок промовляли. Для чого їм це здалося? У жінки розуму — в кози більше.

— Штрафу захотіли? — закричав знову Сабчос. — Закон радянський велить і жінкам нарівні з чоловіками промови казати.

Навколо захвилювалися ще дужче. Захиталися башлики й брилі і перемішалися з жестикуляціями численних волохатих рук.

— Нема такого закону.

До товмджамаря підскочив високий жилавий аджар. Він аж три місяці працював на батумській пристані за чорнороба і в очах мікулетського очарелі розумівся на законах.

— То він є для грузин. Закон каже, щоб аджарських жінок не чіпати.

— Не тобі, а мені знати про закони, — важно відповів голова. — Щоб у полудень усі жінки були в князівському домі, — знову гукнув він і пішов до Мустафи Капілашвілі, свого родича, в гості.

Очарелі хвилювались. Від саклі до саклі шмигали закутані постаті і шепотом розносили тривогу. Деякі з матерів запирали своїх дочок у хижі.

Коли тут несподівано за виконання головного наказу виступив Файзула. Сам він серед чоловіків, а Падіме з його наказу серед жінок розпускали чутку:

— Треба збиратися жінкам. Аж із самої Москви прийшов такий наказ, щоб усім жінкам, що слухатимуть промову, роздавати шовкову матерію на чарчапі. А хіба що станеться нашим дочкам та дружинам, коли вони трохи послухають промову чужинки?

Аджари запальні й наївні. Від обурення до радості в них невелика віддаль. Поговорив трохи Файзула, переморгнувся з Сулейманом: сказав той слово, підтримав Сафар і вже замість обурення радість.

— Хо, наші жінки матимуть даремно чарчапі. Хай ідуть...

Тим часом по дорозі з Тедів ущелиною підіймались на маленьких гірських кониках два верхівці. Обидва — жінки. За годину перед тим попереду проїхав Мурад. Він повернув навпростець на своє взгір'я.

Де можна було, жінки їхали поруч. А де обабіч гори непорушно стискували вузьку стежку, наперед виїздила натоптувата й повновида, з великими круглими очима й широкими бровами дівчина. То була тедівська райжін-організаторка, грузинка з Кахетії, комсомолка Віра Чінадзе. Лише минуло два тижні, як її призначили в Теди. До цього вона працювала десь під Кутаїсом. Не зважаючи на свою зовнішню натоптуватість, Віра була жвава дівчина й скоро захоплювалася справою.

На новому місці вона придивлялася до нових людей, до незнайомих звичаїв. Її попереджали, та вона й сама знала, що Аджарія найглухіша країна і працювати серед аджарок найтяжче. Бо го всьому Закавказзі ніхто так не принижений, не поневолений, не обріс віковічними забобонами, як жінка-аджарка. І от, для дівчини одразу така несподіванка. Не встигла вона добре придивитися до всього й подумати, з чого починати працю, як з глухих гір приїздить маленька дівчинка вже з відкритим обличчям і просить її приїхати до них у гори говорити з жінками. Цього Віра не сподівалась. Була приємно вражена й захоплена та взялася до справи. Виконком на її прохання послав наказ аджалудському товмджамареві скликати в Мікулетах жіночі збори, а на ранок і сама вирушила туди з Наргулею.

Наргуль їхала з відкритим обличчям, а перед Мікулетами Віра порадила надіти чадру.

— Так краще буде. Коли я на зборах говоритиму, що вже час аджаркам позбавитися цього ганебного звичаю, ти перед усіма зірвеш із голови чадру. Цим ти зробиш на всіх велике враження і може не одна жінка піде за твоїм прикладом.

В авулі їх зустріли лише діти та поодинокі чоловіки, всі останні були біля князівського будинку. Чоловіки зацікавлено розглядали чужинку, а на Наргуль навіть уваги не звертали.

Зелім, зачиняючи крамницю, побачив свою наречену. Він думав, що дівчина їде з узгір'я на збори і не здивувався. Наргуль його теж помітила й спинила коня. Віра поїхала далі, а за нею й натовп цікавої дівчороти та чоловіків.

Парубок стиха гукнув:

— Захотілось і тобі, Наргуле, послухати, що говоритиме чужа жінка?

Дівчина поглянула на нього і очі її в щілинках чадри виблискували від незвичайного зворушення й завзяття. Зелімові ж на віддаленні здалося, що вони горять від обурення.

Згадав останню зустріч із нареченою, свою обіцянку йти поруч в житті й сіяти в авулі слово про розкріпачення жінки. Згадав зустріч із Омаром, тривогу і раптовий захват. Аджеж він після того вечора цілу ніч не спав, думаючи про всі жахливості аджарського побуту, і сповнився не абияким наміром негайно розпочати боротьбу з тими жахливостями. І от досі нічого не зробив. Сьогодні вперше

збираються на збори жінки в Мікулетах, а він наче байдужий до цієї важливої події. Треба було з товмджамарем поговорити, нарешті ось із приїжджою жінорганізаторкою, порадитись з нею, або й самому виступити на зборах про колектив, про поневолену долю аджарської жінки.

Всі ці думки блискавкою проскочили йому в голові. Спершу стало ніяково, а тоді перейнявся рішучістю і ступив кілька кроків у напрямі до дівчини.

— Наргуле, сьогодні вперше жіночі збори. Говоритиметься про жіночу долю, розкріпачення, словом про те, про що ти мрієш. Я теж думаю виступити.

А в Наргулиних очах ще більше зворушення, і парубок це помітив.

— Зеліме, це все я вигадала. І Віру попрохала приїхати.

Парубок не зрозумів. Дівчина нахилилась до нього.

— Хочеш, Зеліме, я відкрию тобі своє обличчя.

Зелім непевно, навіть боязко, озирнувся. Він був приголомшений її словами.

— А від завтра зовсім ходитиму без чадри. З усіма говоритиму, і всі на мене дивитимуться.

Помітивши його замішання, вона дзвінко засміялася.

— Диви!

І завернула обидві поли чадри, аж застібку розірвала. Вражений і збитий з пантелику мов-

чки стояв Зелім і тільки переводив погляд то на її зашаріле обличчя, то на вулицю. Не даючи йому опанувати себе, дівчина поправила чадру, вдарила коня і швидко від'їхала. Зелім зробив кілька кроків услід, потім спинився. Протер очі: чи не сон бува. До того випадок здався йому неймовірним. Ні, ондечки вона поїхала: маленька й прегарна, навіть у незграбному чарчапі. Що ж сталося?

Зелім повними грудьми вдихнув повітря і почав думати.

Він значить не зрозумів своєї нареченої. Її дії його дивували. Вона була, як гірський шлях, сповнена несподіванок. І дійшов сумного висновку:

— Стільки років вважав Наргуль за свою наречену, а не знав, що в неї є якийсь природний дар. І все то винні проклятущі забобони!

XIII

З протилежного від Мурадового взгір'я боку Мікулет, окремо від інших сакель, серед густого садка стояла довга будівля. Внизу серед каменів незадоволено буркотів струмінь, а зверху насадала висока круча, вкрита поодинокими деревинами, що на тлі неба скидалася на кінську голову з шиєю, — поставлена сторч і з розтріпаною гривною. Садиба колись належала князеві Сеїдові Номішвілі. Колись розкошував у своєму будинку багатий Сеїд, але налетів революційний шквал і викинув його геть за кордон.

У громадянську війну червона частина, що тут проходила, хотіла князівський будинок перебудувати на казарму для прикордонної застави. Тоді розібрали всі внутрішні стіни, дещо переобладнали та так і залишили, бо кордон пересунувся й частина перейшла в інший авул. Потім Мемед Пехіладзе, Зелімів батько, подав думку відкрити там школу, але проти виступив мулла. Мемеда ніхто не підтримав і думку його не здійснили. Будинок притягував до себе й Зелімову увагу, парубок теж думав про школу, але в долині було такої непочатої роботи, що він не знав, з якого боку підійти до неї. Захопився колективом. Так і лишився стояти пустою Сеїдів будинок. Садок поділили серед найбільшніх мікулетчан, а вікна в будинку забили обаполами.

Сеїдів палац, як і інші аджарські саклі: зовні з верандою-рундуком уздовж усієї стіни. Тільки що більший, та не з дерева, а з каменю побудований.

Довгі роки стояв він пустою, а того дня загомонів незвичним гомоном.

Віра, зайшовши всередину, спершу не хотіла там улаштувати зборів.

— Сиро та темно в ньому і сісти нігде, — казала вона. — Краще на повітрі, отут у садку.

Але Наргуль добре пам'ятала Сеїдів наказ.

— Щоб обов'язково в будинку були збори.

В ухах і досі звучали його пояснення.

— Надворі збори оточать очарелі й заважатимуть. При чоловіках жінки не то що скинути чадру, а не посміють і слова вимовити.

Сеїд переконав Наргуль, а вона й собі Віру, присутній товмджамарі дівчину підтримав, а тим часом Сулейманів Реджеб загнав, як овець, до середини будинку, жінок.

У помешканні напівтемно, бо в щілини між обаполами у вікнах і в єдині двері світла мало попадало, а стіни були аж чорні. В одному кутку підвищення, і туди поставили стіл, що за нього сіла Віра і тавмджамарі. Недалеко тулилась до стіни Наргуль, так порадила їй жінорганізаторка, а решта — близько ста душ, тиснулись одна до одної і витягували голови: чекали. І через те, що в помешканні напівморок, це зібрання закутаних переважно в темне постатей, коли вони стояли нерухомо, в очікуванні, зверху нагадувало грудасту ріллю.

Реджеб Шулілашвілі з товмджамаревого наказу став на варті біля дверей зовні й не підпускав близько нікого з очарелі, що купками збиралися в саду й чогось чекали. Серед останніх несподівано з'явився Мемед Коція з Аджалудів з двома невідомими аджарами. Мемеда в Мікулетах знали. Він за меншовицького панування в Аджарії в „народній“ гвардії служив, а згодом за пачкарство у в'язниці сидів.

До прибулих підійшов Мухамед-вачарі, вони пошепотіли про щось трохи й розійшлися.

Мемед з товаришами підходив до окремих груп мікулетчан і, регочучись, глузував:

— Чекаєте на даремні чарчапі для своїх жінок. Аякже, з перського шовку привезуть. Ви тут мух ловите, а там може ваших жінок переписують, щоб, як качок на базар, відігнати потім їх у Батум, а там і далі в Росію до гявурів. Вони ласі до жінок, а ви тоді з козами спатимете.

Не в одного мікулетського очарелі запалювались очі й стискувались кулаки від цих слів.

Зростали непевність і тривога.

Файзула, що до цього так ретельно агітував, тепер мов води в рот набрав.

Ібрагім Тупалешвілі теж був у садку. Він прислухався до Мемедових балачок, придивлявся до односельців і на обличчя йому насувалась усе більше похмурість. Побачив Зеліма, що поспішав до князівського будинку, і почимчикував назустріч.

— Зеліме, не йди туди, бо щось очарелі затівають, — попросив старий парубка.

— Дурне. Там же жінки їхні, — здвигнув плечима Зелім і пішов.

Його Реджеб у будинок пропустив.

Ібрагім услід задумливо похитав головою.

Аджари говорять грузинською мовою, а що вони довгий час були під владою турок, то їхня мова, особливо в гірняків, на третину засмічена турецькими словами. Та Віра говорила просто й зрозуміло, не промову виголошувал, а захоплююче розповідала, як

розповідає в колі своїх найближчих друзів людина, що повернулася з подорожі в далекі країни.

Жінорганізаторка почала з історії аджарського народу. Як його поневолювали довгі роки турки, потім російські царі, грабували, відбирали останнє, довели до неймовірних злиднів і темряви, знищуючи цілі авули, коли ті висловлювали якесь незадоволення. Не менше доводилося терпіти біднякам і від своїх князів та аг. Жінки ж аджарки становище було гірше, ніж чоловікове, бо крім загального поневолення вона терпіла ще багато від закостенілого старого побуту.

Вона тут облишила говорити про аджарів і почала про росіян. Як за царів теж погано там жилося робітникам та селянам, особливо жінкам...

Віра ще ніколи не мала перед собою таких уважних слухачів. Сто жінок, упершись одна одній підборіддям у плечі, заціпеніли, злившись в одну суцільну масу. Всі закутані, вони з підвищення скидалися на застиглу строкувату лявину, коли дивитися на неї в час похмурого присмерку. Лише зрідка, мов випадковий подих вітру шелесне листом у лісі, почується шепіт, то аджарка в сусідки перепитує слово, що вона його не зрозуміла.

Потім настала революція. Робітники й селяни скинули з себе кайдани невільництва, почалося розкріпачення трудящих жінок.

Дівчина намалювала широку картину соціалістичного будівництва в Радянському союзі та яку участь бере жінка поруч із чоловіком у тому будівництві.

Коли вона про це казала, в різних місцях натовпу почулися глибокі зідхання, наче розмахи орлячих крил у даліні, коли цілий виводок різночасно злітає зі скелі.

Віра знову повернулася до становища аджарської жінки: в яких тяжких умовах вона живе. Не людина вона, а невільниця.

— Навіть гірше, хіба не рабиня вона, коли навіть дітей родить у хліві на гнояці, разом із худобою! — вигукнула наприкінці жінорганізаторка.

Зідхання почастишали. Віра замовкла. Вона майже дві години говорила і дуже втомила, аж охрипла. Але уважно обсервувала свою аудиторію. Бачила, що треба дати деякий час жінкам розібратись у власних думках, дати змогу в їхніх серцях народитися новим бажанням. Нахилилась до товмджамаря і шепнула:

— Ти б виступив та сказав кілька слів про роботу сільради.

— Перед жінками? Яке їм діло до сільради! — здивувався аджар.

Віра спалахнула. Хотіла гостро висловити йому своє обурення, але згадала, де вона є і стримала себе. Аджеж тут товмджамарі ходять у гості до мулли і більше за мечеть дбають, ніж за школу. У більшості в них

тверде переконання: з жінками можуть говорити лише жінки, а їхнє діло з чоловіками та й то не часто.

Жінорганізаторці допоміг Зелім. Він стояв недалеко під стіною й чув товмджамареву відповідь. Похапливо вискочив на підвищення й палко заговорив:

— У словах приїжджої калішвілі¹ ви побачили своє життя, пізнали самих себе. Вона говорила про поневолення. І я скажу про це. У нас чоловік з більшою пошаною ставиться до пса чи коня, ніж до жінки. Він їй не дозволяє навіть на кукурудзяник вийти, тримає в саклі майже в заперті...

І полилися слова гнівні, слова протесту.

— Хто ж позбавить аджарку від гніту, від ярма? Колектив. Жінки, думайте про колектив.

Віра вдячно кивнула Зелімові головою. Потім знову заговорила сама.

— Жінки, я ваша сестра, ваша дочка. Від щирого серця кажіть про всі свої лиха, болячки і я вам дам пораду. Сміливо кажіть, не бійтеся.

Авдиторія мовчала. В помешканні починало темніти. Товмджамарі підійшов до дверей і наказав виконавцеві принести світла. За кілька хвилин той приніс велику висячу лампу. Сам Мухамед-вачарі поспішив її принести з дому. Лампу повісили на гачок посеред стелі.

¹ Калішвілі—дівчина.

Жінорганізаторка довго чекала, але її не запитували ні про що.

— Жінки, невже у вас не ворухиться думка скинути з себе кайдани поневолення? Найперша ланка в тих кайданах — чадра. Вона затуляє від вас шлях до розкріпачення. Чадрu виградали чоловіки, щоб подвоїти ваше поневолення.

У цю мить у садку вибухло надзвичайне ремство. Його глухі відголоски долетіли до помешкання. Віра почула їх, очі її бачили, що й інші жінки видно почули, бо майже всі голови повернулись до дверей. Крайні боязко поточилися до виходу, але звідти їх повертав назад Сулейманів Реджеб. Це надало дівчині наче більшої сили, більшого запалу.

— Час уже відірвати цю ланку від кайданів. Час уже дивитися вам вільно на світ, час скинути чадру! — з великою пристрастю вигукнула вона.

Не встигла вона закінчити, як на підвищення до столу вискочила Наргуль. Дзвінко-пронизливо, з тремтінням у голосі, майже гістерично вона крикнула:

— Геть чадру!

З силою рвонула з голови чадру і шматтям тканина полетіла в її руках.

— Геть! Геть! Геть!..

І затопала ногами. Потім у якомусь невимовному екстазі, наче божевільна, кинулась до найближчих жінок і почала зривати в тої та в тої чадри. Вона так несподівано наскоку-

вала, що жінки навіть не захищались. Наргуль своїми діями захопила Віру, Зеліма й навіть товмджамаря. Вони теж кричали:

— Геть чадру!

Раптом у помешкання вскочив Мемед Коція і собі почав зривати чадри. Жінки в жаху поточилися й почали збиватись в один куток. Злякано заверещали...

У цю мить надворі пролунав вигук:

— Очарелі, наших жінок ганьблять! Зривають чадри!

Він потонув у грізних вигуках натовпу, що наче шум водоспаду наближався до помешкання. Знову і знову вигуки:

— Зелім запродав жінок наших.

— Невже ми ягнята й мовчатимемо?..

— Смерть Зелімові!

Навчений зарані Сулейманів Реджеб і собі гукнув:

— Сафаре, твоя Суріє вже без чадри і її Зелім обнімає.

Наче скажений С-фар рвонувся до дверей. По дорозі йому Файзула послужливо сунув у руки мавзер. З диким ревінням він увірвався в помешкання.

А Мемедові Коція цього тільки й треба.

— Сафаре, сюди! На поміч!

І бандит вихопив із-під поли мавзер і випалив у Віру. Жінорганізаторка ойкнула, вхопилася за груди і навznak на землю. Сафар шукав очима Зеліма, не побачив і пустив кулю

в товмджамарі. Той і не пікнув. Один з незнайомих аджарів, що прибув разом з Мемедом Коція, користуючись із загальної метушні, підбіг до вікна і в щілину між обаполами почав випускати в садок на натсвп кулю за кулею.

У ту ж мить на дворі хтось злякано скрикнув:

— Стріляють! Поранили. Ой, ой, ой!

Йому відповів громовий голос Сеїда, що несподівано опинився в садку:

— До зброї, очарелі!

Цей заклик підхопила розлютована юрма.

— До зброї! До зброї!

Окремі голоси сплелися в один шалений вигук.

— До зброї! — грізне й страшне понеслося через долину до лісу, наводячи там жах на лисиць і шакалів, далі вниз долиною і розлетілося там у вузьких ущелинах.

Натовп миттю розсипався по Мікулетах. Загалом добродушні в житті аджари, відчувши кров, перетворилися в кровожерних звірів. За кілька хвилин вони вже вискакували з сакель із рушницями, револьверами, що їх довгі роки ховали в потайних місцях, а то просто з самими кинджалами і бігли до князівського будинку. Там чулися поодинокі постріли, а по дорозі їх ледве не збивали з ніг, перейняті надлюдським жахом, зустрічні жінки. Добігали до будинку, а звідти крики:

— Зелім утік. Шукайте зрадника. Смерть йому!..

Коли в помешкання вскочив Коція й почав зривати чадри, хміль раптового запалу миттю вискочив із Зелімової голови. Чуття йому підказало, що твориться щось погане, що і Віра, і він, і товмджамарі зробили непоправну помилку. Парубок кинувся в середину жіночої юрми, щоб зупинити Наргуль.

У цю мить почувлися постріли.

Зелімові наче хто обпик вуха, а поруч несамоовито ойкнула жінка. Зрозумів — куля прострелила йому вуха. Нахилився, підвів голову і в ту ж мить його зі страшенною силою вдарили чимсь твердим по голові. Перед очима все закрутилося, підігнулись коліна — так і сів на землю. Із протилежного кутка, до виходу натиснула юрба і зовсім збила його з ніг. Жінки вже топчучи лізли через нього. Напружив усі сили і розсовуючи напівбожевільну від жаху, галасливу юрбу, схопився на ноги. Коція, що вдарив його ручкою мавзера, був уже далеко. Протискуючись крізь жінок, Зелім пробрався ще далі в темний куток. Затримуючи кров, що цебеніла з вуха, він обдивився навколо. Побачив на підвищенні Сафара, що гасав поглядом по помешканні. Зрозумів, що аджар шукає його. Знову натиснули жінки. Перевів погляд на двері й побачив високого старого аджара, що, пропихаючи в у помешкання, затримав жіночий потік. Зелім ще хлопчиком був, як бачив востаннє високого аджара, але одразу пізнав його.

— Сеїд... Князь, — блискавкою майнуло йому в голові. — Як він опинився тут?

Його погляд мимохіть прилип до Сеїдової постаті. Князь пропхався в середину помешкання й ухопив на руки Наргуль, що напівмертва, з широко виряченими очима стояла, притулившись до стіни. З дівчиною на руках він кинувся до виходу. Зелім рвонувся вслід. Його помітили.

— Держи Зеліма! — крикнув Коція.

Інстинкт самоохорони підказав, що робити і Зелім нахилився. Під руки попалася чиясь чадра. Він миттю напнув її на голову і, не підіймаючи її, разом із жінками почав тиснутися до виходу.

Надворі Зелім одразу кинувся вбік. Спіткнувся на пеньок і розпластався на землі. На кілька хвилин затримався. Біля будинку стояв неймовірний галас, а зовсім близько, майже над головою почувся владний голос.

— Тобі, Мураде, передаю сестру Наргуль. Стережи, щоб не втекла. Пам'ятаєш нашу умову. Я повернуся до людей. Нарешті те почалося, чого ми довго чекали.

— Сеїд, — довбонуло Зелімові в мізку.

Від будинку вже чулися інші крики.

— Шукайте Зеліма. Смерть йому!..

Зелім підхопився і зник у темряві.

У кукурудзянику перев'язував шматком сорочки голову, і йому, наче скалки розпеченого заліза, проскакували думки — короткі, уривчасті.

— Що робити? Що трапилось?.. Звідки взявся Сеїд?.. З Мурадом вони на щось чекали. Значить Мурад із Сеїдом давно знюхалися?.. Ну да, Мурад пачкар, а Сеїд жив за кордоном. Але чого він сюди пробрався? Може... може весь жах сьогоднішнього дня це його рук діло. Стривай. Наргуль... Їздила до міста... Потім... звідки в неї така сміливість, слова чудні. Невже навмисне використали темну дівчину? Для якої мети? Звідки б довідатись, чи Сеїд давно тут живе?.. Ага, Реджеб скаже. Хлопчик любить мене... А тоді в Теди... Чи може одразу до міста. Ні, забіжу. Це майже по дорозі. Скажу ще, щоб стежив за Наргулею, куди вони її по-дінуть. А тоді в Теди.

Відбіг кілька кроків і спинився.

— Може знайти Ібрагіма, Мустафу, Гусейна. Спробувати гуртом утихомирить юрбу. Але там бандит Коція, Сеїд, Мурад... У них зброя. Ні, в Теди.

Зелім перескочив через струмінь і через хащі майже непрохідними, йому одному відомими манівцями кинувся на взгір'я.

А може в хащах вовк на нього чекає? Беззбройний Зелім про те не думав.

XIV

Страшно Реджебові, маленьке серце сповнене жаху — не знає, що вчинити хлопчик, бо голову не кидають, важко давлять слова:

— Зеліма вбити. Обов'язково вбити.

Опівдні це трапалося. Реджеб збирався виганяти на пасовисько худобу, аж тут корова десь поділася. Нене здоїла її і не загнала, а вона кудись пішла. Побіг хлопець через поляну вниз, забіг у ліс, пробирався через кущі, шукаючи. Раптом почув розмову. Розсунув кущ, а під деревом сидять Сеїд, Файзула-ага та ще якийсь незнайомий аджар. Про що вони говорили, не знав. Почув лише Сеїдові останні слова: Зеліма вбити. Обов'язково вбити.

Злякався, і щоб його не помітили, тихо шмигнув назад у кущі.

Спершу Реджеб не надав тим словам значіння, але що більше думав про них, починав брати страх, у серце закрадався жах. Великий жаль за Зеліма сповнював душу.

— Ну да, вб'ють. У того аджара й мавзер при боці висить. А Зелім гарний, добрий до мене. Він про колектив знає, а в колективі...

Реджеб здирався на скельку на верховині і задумливо-серйозним, мрійним поглядом дивився на обриси далеких гір на північному заході.

Зелім казав — там море, так будинки, як оці гори, всякі дива, що очі розбігаються, дивлячись на них. Реджеб хоче це все побачити, а Зелім говорив: буде колектив — Реджеб усе побачить. Ні, Зелім таки добрий... А його вб'ють.

І мимохіть росились очі сльозами невимовного жалю, а уява в маленькій голові малювала один від одного жахливіший образи. Сеїд у думках ввижався за якийсь страховище.

— Гірше від шайтана, — зробив порівняння.

У полудень Реджеб дійшов такого стану, що кинувся бігти, а куди — сам не знав.

Худобу хлопчик додому пригнав вчасно — ще й сонце не зайшло. Саме Мурад повернувся, але без Наргулі. Вчора ж до міста вирушив із нею. Похмурий був Мурад і очі йому так страшно поблискували, що мов би Реджеб їх такими ще й не бачив. Дістав старший брат зі схованки мавзер, перевірів його й почав збиратись кудись. Нене поспитала була його і про Наргуль, і про те, куди збирається, та Мурад так гримнув, що вона лише тихо заплакала. Потім він швидко пішов через поляну.

І Сеїда не було. В цей час він завжди сидів самотньо під скелею, а сьогодні ні в саклі, ні там.

Ще страшніше стало Реджебові.

— Може вбивати Зеліма пішов.

Від цієї думки холод стиснув усе єство, мов би студеною водою хлопця облили, і серце йому завмирало: от-от його хтось відірве.

Починало сутеніти і далекі скелі кутались у марева, а навколишні кущі поринали в матову задумливість. Реджебові в голову заскочила думка дуже проста, що, не зважаючи на такий стан, він навіть здивувався, як вона не спала йому раніше.

— Побігти сказати Зелімові, що його хочуть убити, і він утече.

Страшно бігти через ліс у долину, бо вечір, а хочеться. Добіг аж до кінця поляни й спинився:

боїться йти лісовою тропою. І от, у цю мить до вухів його долетів галас, а потім постріл, ще й ще. Хлопець несамовито закричав і стрімголов кинувся бігти, але не назад до скелі, а вниз. Біг, кричачи, знайомою тропою кілька хвилин, спіткнувся на камінь і впав... А впавши, одразу замовк. Пострілів не було чути і галас у долині стих, та від того не легше хлопцеві: страшно йому. І назад страшно, і вперед. Вернувся б, та на гору важко йти, а вниз легше, коли лісовик-страховище звідкись візьметься—швидше втече.

Коли кричав, то стрімголов біг, бо за криком не відчував страху, а тепер — зробити один крок і спиниться, а серце стукотить, аж самому чути, зуби цокотять, мурашки ганяють по тілі. Удень дерева, кущі, камені, а тепер якісь страховища насовуються з усіх боків, поглинути хлопця хочуть. Тропа пішла попід скелю — не так мов би страшно стало. Все таки, з одного боку стрімка стіна, до якої зрідка лише попритулялися окремі дерева. На повороті спинився, прислухаючись. І зненацька, через урвище, що його Реджебові треба було обходити, спереду почулося жалобно-пронизливе, від якого ціпеніє в жилах кров, виття, і наче між кущами мигнули два блищаки.

— Вовк, — підказав хлопцеві страх і водночас заціпенів на місці, а волосся полізло до гори. Хвилину, чи може вічність був у такому стані і тоді відчайдушно скрикнув і кинувся дратися на найближче дерево.

...Зелім застав Хебібе у великій тривозі.

— Що там у вас скоїлось у долині?

На відповідь було схвильоване запитання:

— Дє Реджеб?

— Забіг десь хлопець. Як почулися постріли, він закрчав і вниз побіг. Гукала, та він не вернувся. Не знаю що й думати. Ти хіба не зустрічав його, Зеліме?

— Я не тією дорогою йшов сюди, — відповів парубок.

— Що з тобою? Ти в крові?

Помітила жінка перев'язану голову. Зелім уже був надворі.

— Аллах, аллах... — зашепотіли вуста її у великій тривозі і страху.

Зелім вирішив іти просто на Теди, але майнула думка, що може здибає Реджеба на тропі і повернув туди.

Де напівкругле урвище природа закувала в підкову з тропи та скелі, почувся шелест і майнула тінь.

— Реджебе, ти? — стиха гукнув Зелім.

Тінь виросла і спинилась за три кроки від нього.

— Не Реджеб, а Мурад, — почувся зловісний голос.

Зелім здригнув і поточився назад. Знову почувся шелест, уже над головами, але обидва гірняки його не чули.

— Я тебе попереджав, Зеліме, щоб ти не падався на таких тропях сам-на-сам. Тепер ми покінчимо наші рахунки.

У Мурадових руках блиснув мавзер. У ту ж мить зверху почувся несамопитий крик і на Мурадові плечі ніби білка плигнула. Водючас постріл — куля кудись у листовиння, а ще мить — мавзер уже був у Зелімових руках.

Сплелися два здивованих голоси.

— Реджеб!?!

Хлопець, сидячи на дереві, почув через урвище легкі кроки й шелест. Тихо сковзнув на долішні гілки, але на землю злізти боявся. Напружував зір, вдивляючися в темряву. Незабаром недалечко майнула тінь — ішла людина. Хлопчик уже хотів гукнути, як за спиною, з протилежного боку почувся Зелімов голос:

— Реджебе, ти?

А ще через мить і Мурадів. Зіркий погляд побачив мавзерову сталь. Скрикнувши, напівсвідомо, плигнув просто на брата.

Зелім ухопив Реджеба за руку і разом з ним відскочив униз до стіни. З твердою рішучістю в голосі крикнув:

— Зробиш крок — стрілятиму.

У безсилій злості недалечко біснувався Мурад.

— Убивай. На твоїм боці сила.

— Я вбивати не стану. В іншому місці ти даси звіт за свої дії, — відповів Зелім. Пхаючи за спиною рукою Реджеба, він почав задкувати вниз. Потім повернувся і прискорив кроки. Коли обігнув урвище, гукнув через прірву в темряву:

— Пам'ятаєш, Мураде, на тому майже місці

твої недавні слова про турів і мою відповідь?.. Ти не міг перемогти, бо за тобою нема стада. То в долині не стадо благородних турів, а набрід із вовків, шакалів та лисів. Мое ж стадо в майбутньому і я переможу.

Мла принесла приглушені прокляття.

На узліссі Зелім спинився.

— Що маємо робити, Реджебе? Додому тобі повертатися не можна. Мурад голову відірве. До Тедів ноги тебе не донесуть, а мені поспішати треба. Знаєш що, бавші, пробирайся до моєї саклі. Розкажеш моїй нене, що трапалося, і вона тебе заховає. Або ні, краще біжи до діда Ібрагіма і теж розкажи все. Він, або його бєбія¹ тебе заховають, доки я повернуся.

Зелім провів Реджеба ще трохи в напрямку авула, а тоді повернув на Теди. Але не пішов ущелиною, а перехрестив долину й почав здиратися на перевал, що в аджарів носив назву козиного. На всякий випадок для обережності вибрав іншу дорогу.

XV

Авул Мікулети цю ніч був незвичайний: сповнений сторожкого гомону й тривожного очікування. За стінами боязко принишкли жіночі істоти, дослухаються до надвірних звуків і всім їм одна думка:

— Яка довга ніч.

¹ Бєбія — баба.

На майдані горить багаття, а навколо розляглися кудлаті постаті в бурках: чоловіка з п'ятдесят. Ближче до вогню на камені сидів Сеїд. Він уже ввійшов у ролю ватажка і в його голосі почувалися владність і вимога безсуперечного послуху. Князь говорив:

— Вільні очарелі, кров уже пролита і назад нема вороття. Мусимо йти вперед. У ваших жилах ще тече кров дідів, бо ви одразу ж заступилися за порушене право своє, за сім'ю, за жінок своїх, що їх вороги наші насмілилися ганьбити. Великому аллахові ви угодні і він обдаровує вас мужністю, розумом і показує шлях, на який ви повинні ступити. Забита Хебібе, Гусейнова дружина, вимагає помсти, поранений Омар теж. Вимагає помсти ще й те, що вже скільки років г'яври-більшовики топчуть наші звичаї й закони, каламутять голови нерозумними нездійсненними химерами, вносячи розбрат, нарешті, наважились на найдорожче кожному аджарові — його сім'ю. Терпіння наше, як у посуді вода, переповнилося і ллється через краї... Очарелі, на нашу долю випала честь, може випадково, розпочати повстання, стати для всієї Аджарії за привідців. Мине кілька днів, і всюди на горах аджарських залунають постріли, а через місяць жадного г'явур-більшовика не буде на нашій землі.

Коли він починав говорити, Сафар подумав:

— Хебібе застрелив я, цілячись у Зеліма, та нехай буде по-твоєму.

Файзула підкотився до Сеїда.

— А турки коли придуть на допомогу? Мулла говорив, що придуть.

Сеїд зрадив у душі. Така думка йому ніколи не приходила до голови, а вона всіх може підбадьорити. Відкашлявся і вже голосніше та певніше провадив далі:

— Так, через місяць жадного невірного не буде в Аджарії, бо на допомогу придуть наші брати, турецькі аскери, правовірні мусулмани. Багато прийде. Вони й допоможуть вигнати невірних. Тільки вони не одразу придуть. Турки мені сказали, хай сами аджари візьмуть Теди, тоді ми побачимо, що вони дійсно хочуть боротися за віру аллахову та звичаї дідівські— і виступимо. Так то, очарелі... Ранком ми виступимо на Аджалуди і вони пристануть до нас. Я вже Мемеда послав туди. Потім підемо на Кваранчі і тоді вже, всі разом—на Теди.

Сеїд розмріявся.

— За вісім років оце я вперше з вами, очарелі. Моя віра в нашу силу, в те, що аллах нам допоможе в правому ділі, так велика, що надіюсь уже ніколи не розлучатися з вами. Мій дім завжди буде відкритим і найсмачніші страви чекатимуть на вас...

Князь за мріями навіть забув про повсякчасну обережність у словах.

— Я не гніваюсь на вас за те, що довгі роки моїми землями та садками користувалися, навіть плати не візьму. Я прощ...

Він не докінчив. Недалеко в темряві вихопився світ полум'я і почувся заглушений постріл, наче гарматень вибухнув. Сеїд ойкнув і вхопився за груди. Помалу почав хилитися вниз і розпластався на землі. Конвульсійно задрігав ногами, захарчав і витягнувся.

Аджари злякано позскакували з місць.

В освітлене багаттям коло вступив Ібрагім. З розпатланим на некритій голові волоссям, з блискучими від гніву очима, зовні він був спокійний, принаймні ні голос, ні рухи не виявляли жадного хвилювання. У руках старий тримав кремневу дідівську рушницю. Серед загальної мовчанки тихо й глухо мовив:

— Це я вбив Сеїда. Я бідняк — а він князь. Ціле життя робив на нього і тепер не хочу, щоб він повертався до Мікулет. Краще вбийте мене. Оце і все.

Аджари ще не опам'ятались від здивування. Тоді Ібрагім так же тихо продовжував:

— Очарелі, розум у моїй старій голові підказує так: та справа, що нею керують Сеїди та Файзули — непевна справа, вона принесе нещастя на ваші безрозумні голови.

Файзула зірвався з місця зі скерованим на діда мавзером.

— Смерть старій собаці!

Але Файзулину руку затримав Сулейман.

— Досить аджарської крові лити. Не руш старого.

— Коли аллах усе бачить, то він повинен

просвітлити ваш розум і сказати сумлінно: „Безумці, що ви намірились робити? Хіба можна немовляті йти проти своєї матері, що ростить його й годує грудьми своїми? Від матері ж залежить життя немовляти“. Старий Ібрагім так само говорить вам. Хай гнів ваш розтане, як весняний сніг у долині. Ваші місця біля сім'їв, у саклях. Безрозсудство веде до загибелі.

Колишній наймит зідхнув, спокійно повернувся і пішов геть.

Усю ніч на майдані був страшений галас. Аджари сперечалися, що діяти. Одні розсудливо пропонували розійтися, а інші, боячись відповідальности, стояли на протилежному.

— Все одно заберуть усіх і перестріляють, — лякав Файзула, що йому відчай надав хоробрости. — А так може турки нам допоможуть.

Його партія перемогла. За ватажка вибрали Сафара і вирішили ранком іти на Аджалуди.

З п'ятдесяти вирушило п'ятнадцять, а доки добрались до Аджалудів, лишилося вісім.

На околиці їх зустрів Мемед Коція: розгублений, похмурий.

— Шайтан видно керує розумом аджалудців. Глузують і не хочуть підтримати. Ходімо всі, може гуртом умовимо.

У цю мить хтось злякано скрикнув:

— Диви, цителіармеліх.

Всі повернули голови. На протилежному боці авула, тропою через узгір'я з Тедів посувався кінний загін міліції.

На хвилину очарелі заціпеніли в нерішучості. На блідих обличчях вимальовувалась надзвичайна розгубленість. Потім наче серед юрми стався вибух — усі кинулись урозтіч.

XVI

Загін верхівців, коливаючись у сідлах, мов од вітру верхів'я запилених смерек в ущелині, рухливою колоною занурився в мікулетську єдину вулицю. Дрібно цокотіли об камені ковані копита, а з-за барканів, живоплотів вискакували очарелі і, скидаючи шапки чи брилі з голів та прикладаючи до лоба долоні, вітали несподіваних гостей. І в їхніх очах не було ненависти до прибулих, навіть ворожости, а радше зацікавленість і лише зрідка де в кого раптова зляканість, чи непевна стурбованість.

Зелім їхав позаду загону з Гусейном, головою Тедівського кооперативу. До нього першого в Тедах прибіг парубок і райком відрядив старого партійця на місце розслідувати справу.

Нервово зворушення, що всю ніч підганяло манівцями до районного центру, в Зеліма вже минуло, але й утоми не відчував парубок; натомість до серця підкрадалася якась незрозуміла непевність. Він ніби відчув у всій біді свою провину, а в чому саме вона є — не міг усвідомити. А Гусейн мало говорив сам, лише його, Зеліма, уважно про все розпитував і парубок, відповідаючи, часом ловив у сіротьямих, ніби стомлених очах старого аджара,

докірливі тіні. Ловив, але не розумів того докору. Уже перед самим авулом, після довгої задуми Гусейн тихо поспитав у Зеліма:

— Чому ти останній місяць зовсім не навідувався до мене в Тедах, тоді як раніше частенько забігав за порадами? Мені це дивно.

Зелім почервонів. Йому стало дуже соромно— ладен був крізь землю провалитися. Все дужче й дужче хилив голову, наче згори на неї насувала важка скеля, і тоді вже похмуро відповів:

— Через дурість свою. Хотів перед тобою, Гусейне, вихвалитись несподіванкою.

— О та юнацька задира, — зідхнув Гусейн.

Десь із провулочка вискочив Мустафа Кобрачія, побачив Зеліма й радо вхопився за його стремено.

— А ми вже хто-зна що вже думали. З Манаразбе всі кукурудзяники обшукали. Думали, що тебе вже й на світі немає.

І скося поглядаючи на передніх міліціонерів, уже тихше додав:

— Мене вчора теж ледве не вбили. Просто збожеволіли очарелі.

По другий бік Зелімового коня наче з-під землі виріс маленький Реджеб. Похапливо розповів про свої новини.

— Наргуль ночувала в тітки Фатими. Цілу ніч проплакала, а тепер плаче там, — махнув рукою десь уперед.— Нене прибігала з узгір'я. Каже: Мурад десь забіг. Страшно вночі в Мікулетах було.

У супроводі натовпу дорослих і дітей, що з кожним кроком збільшувався, міліційський загін наблизився до Сеїдової садиби. На дорозі біля живоплоту всі позлазили з коней і пішки рушили в садок.

Під деревом, коло князівської пустки, вкриті тканиною лежали трупи. Старий Ібрагім розпорядився перед цим перенести сюди й забитого ним Сеїда. Вірин і товмджамарів трупи оточили закутані чорні жіночі постаті: добровільні плакальниці. Вони, то розпластавшись руками на землі, то раптом, роблячи рвучкі рухи головою, пронизливо, але роблено причитували. Лише сама Наргуль у Віриних ногах щиро плакала. Зігнута в маленьку грудочку, її постать дрібно тремтіла, а з-під чадри (вона її сьогодні знову напнула) чулися глухі схлипування: і в тому тремтінні, в тому схлипуванні відчувалися водночас невимовна печаль, надлюдський жах, каяття. До цього вже дівчині довелося чути загальний осуд від усіх авульських жінок і вона тепер відчувала себе винною в усіх нещастях. Колишній запал, напівсвідомий протест, що з такою силою вибухли хоча б і під Сеїдовим впливом, зникли, натомість у Наргулиній душі якась тоскна порожнеча і лише глибоко, на самому дні залягло й починало ворухитись, наче в безодні ранковий туман, невідоме страхіття. Наргуль знову стала дівчиною з узгір'я: дикою, несвідомою.

Зелім одразу впізнав свою наречену й кинувся був до неї, але зустрівши похмурі об-

личчя чоловіків, ворожий до себе рух серед жінок, спинився, захмурився й непевно приєднався до Гусейна з начальником міліції, що почали оглядати забитих. Першим їм попався Сеїдів труп. Гусейн підняв із обличчя забитого дрантя і глянув запитливо на Зеліма. Водночас почувся того здивований вигук:

— Сеїд. Хто його вбив? Коли?

— Сеїд?—також здивовано перспитав Гусейн, що з Зелімових розмов знав про князя і тепер одразу догадався, про якого Сеїда мова.

У цю мить старий Ібрагім, що до цього стояв осторонь, з рішучим виглядом швидко підійшов до нього й торкнув за рукав.

— Це я вбив князя,— твердо сказав він і, повернувшись до начальника міліції, додав,— заарештуй мене, товаришу.

Начальник міліції, що не розумів у цій справі нічого, кивнув головою на двох міліціонерів і ті підійшли до колишнього наймита. Але підскочив Мустафа Кобрачія, ще кілька очарелів і всі, перебиваючи один одного, палко почали розповідати про справу. Гусейн, вислухавши, зробив крок наперед і, пильно глянувши Ібрагімові в очі, міцно стиснув йому руку.

— Одразу видно бідняцьку душу. Дякую,— чуло сказав він. Потім, повернувшись до начальника, напівголосно сказав йому кілька слів. Начміл махнув рукою до міліціонерів і ті відійшли від Ібрагіма.

Оглянувши забитих, начальник міліції з Гусейном відійшли осторонь порадитись. У них спершу виникла думка: Вірин та товмджамарів трупи відправити до Тедів, щоб там урочисто їх поховати, але після довшої наради, а в Гусейна були на це ще й особисті міркування, вирішили ховати в Мікулетах. Гусейн уповноважив старого Ібрагіма пошукати серед очарелів майстрів та матеріялу, щоб поробити труни, і розпорядився віднести трупи до найбільшої саклі в авулі, обмити їх там — приготувати до похорону. Начміл, діставши теку з паперами, готувався складати протокола. Першого почав він допитувати Зеліма...

Тим часом Гусейн, зробивши всі потрібні розпорядження, забрався в гурт мікулечан, що з начмілового наказу не розходилися, і там, у безпосередній і щирій бесіді почав з'ясовувати найдрібніші, незрозумілі для нього боки справи. Очарелі винувато посміхалися й засуджували князя та агу.

— Ми дикі й темні, як і всі гірняки аджари, хіба довго нас і спантелику збити? То Сеїд та Файзула все підстроїли. Та от ще Мурад із узгір'я. Дарма, що молодий, а давно вже пачкарює. Він певно й Сеїда привіз із закордону.

Гусейн бачив винуваті усмішки, чув щирі відповіді й розумів, що очарелі невинні, що тут справді трапилась якась провокація. Нагадування про Мурада збігалося з Зелімовими підозріннями, що ними парубок поділився зі

старим кооператором ще в Тедах, і Гусейнові спала на думку ще одна в цій події дієва особа.

— А де Мурадова сестра, Зелімова наречена? — поспитав він.

Його запитання викликало на обличчях присутніх похмурість. Якийсь старий аджар, не відповідаючи на запитання, вороже мовив:

— Тут і Зелім багато винен. Дуже круто повернув він проти наших старовинних звичаїв. Десь набрався великого розуму та й давай ще до корцілі зустрічатися зі своєю нареченою. Жінка, а тим паче дівчина, що? У неї розуму як у комахи. Хіба довго задурити їй голову? Всі знають, якими химерами сповнена Зелімова голова. Він і напутив Наргуль... Ондечки всі наші баби кажуть, що коли б не ота божевільна Мурадова сестра, то може б нічого й не трапилося. А то через дурну дівчину отаке нещастя.

І згодом, подумавши трохи, старий очарелі додав:

— Збирали наших бабів, то казали—приїжджа Ханім тільки говоритиме, та матерію роздаватимуть, а повернули справу так, що почали скидати чадри. Звичайно, який аджар дозволить прилюдно ганьбити його власну жінку?!

— Ганьбити?—з протягом і сумно посміхаючись перепитав Гусейн, але сперечатися не став. Знав бо, що багато часу на такі суперечки треба. З перегодом, задумливо, ніби сам до

себе, він мовив: — Зелім багато винен. А чи так воно справді?

Зненацька йому в голові блиснула цікава думка і він жваво гукнув:

— Я хочу поговорити з Наргулею. Знайдіть її мені, де вона?

— Вона з небіжчиками пішла з плакальницями. — промовили в гурті.

Кілька охочих дівчаків побігли по дівчину. Незабаром її привели і не саму, а з нене. Хебібе й худобу на взгір'ї покинула на призволяще та прибігла в Мікулети. Стара мати одразу кинулася з плачем до Гусейна.

— Не карай її. Вона невинна. Вона ще молода й дурна.

Гусейн відсторонив Хебібе, взяв за плечі тремтливу, покірливу Наргуль і повів за Сеїдову пустку, далі від стороннього ока, щоб не заважали цікаві. Там сам сів на пеньок і звелів дівчині поруч сісти. Але Наргуль упала в його ногах і, припадаючи до колін головою, гістично закричала:

— Я більше не скидатиму чадру. Прости мені.

Гусейн лагідно поладив дівчині голову.

— Про чадру ми потім поговоримо.

Нахилився ближче й сердечно, як тільки міг, спитав:

— Зараз ти розкажи мені всю правду. У тебе самої народилася думка скинути чадру, чи хто навчив? З чийого наказу ти їздила в

Теди за Вірою. Маю сумнів, що не зі своєї голови ти це вигадала.

То голосно вигукуючи, то майже пошепки, крізь сльози, Наргуль почала розповідати... Оповідання її було плутане, як і почуття, але Гусейн розгадав складну інтригу і зрозумів усе. Коли дівчина закінчила, він знову ласкаво погладив її по голові.

— Не плач. Не ти винна, а молодість твоя. Ти, дівчино, діяла від щирого серця... Тепер іди до мене.

Наргуль спроквола підвелася. Старий аджар затримав її за руку і переконливо сказав:

— А чадру ти незабаром знову скинеш. Тоді, як провирують оці несподівані шуми і життя увійде в те річище, в якому воно повинно завжди текти.

Дівчина пішла, хитаючись. Гусейн сидів і думав:

— Як це Віра не відчула провокації і допустила до помилки?

Але хитро все влаштовано. Таке міг вигадати лише Сеїд.

.
Почали приводити спійманих повстанців. Для цього ще з Аджалудів відрядили частину міліційського загону. Першими з'явилися Сафар і Сейдамет — заможненькі мікулетчани. Їх навіть не привели — сами прийшли. Вилізли недалеко з кукурудзяника і, огинаючись, попростували до начальника міліції. Протягаючи йому зброю, похмуро заговорили:

— Ми винні й готові прийняти за свою вину кару. У нас гарячі голови, а розум борсається в тумані. Гаряча ж голова при поганому розумі це нещастя. Коли камінчик котиться з гори, він підскакує й думає, що то під ним гора хитається. Ми камінчики. Бери нас.

Потім уже міліціонери привели Мустафу Копілашвілі з Файзулою - ага. Ще трохи згодом Сулеймана з сином і Мемеда Коцію. Не було лише Мурада.

— За кордон утече. То такий, — шепотіли в натовпі.

Але в обідню годину привели й Мурада.

Усіх заарештованих поселили в Сеїдовій пустці і на дверях поставили варту. А за кілька хвилин навколо приміщення тоскно вили жінки та матері заарештованих. І в тому житті відчувалася жіноча печаль, людське горе...

Того таки сумного вечора Зелім бачився з Наргулею. Трапалося це зовсім несподівано. Зелім повертався з крамниці, де відрізав червоної матерії на труни, як у сутені його спинив маленький Реджеб. Бувши свідком такої сили несподіваних подій, хлопчик був увесь у полоні надзвичайного піднесення. Брата Мурада йому було зовсім не шкода, навпаки, на серці відчував незрозумілу радість.

— Зеліме, Наргуль плаче в тітчиному садку. Вона сама, Фатима пішла плакати до покійників, а нене в Сеїдовому садку. Зеліме, поговори з сестрицею, а то вона дуже побивається.

Реджеб хитрий. Недавно він з подібною пропозицією підліз і до Наргулі.

У Зелімовій душі клубком сплуталися різноманітні почуття. Йому хочеться побачитись із Наргулею, але чи гаразд воно буде? Він і так наробив багато помилок останніми днями. Ще побачить хто, то лише дужче болячку роз'ятриш.

Реджеб не по літах розумний. Він наче читає Зелімові думки.

— Ніхто не побачить. Я побіжу навзірці і тоді на краю садка постережу. Ходім, Зеліме, бо Наргуль плаче.

Парубок пішов.

На траві, серед порічкових кущів, зігнувшись, заціпеніла в скорботі Наргуль. Вона навіть не поворушилась, коли до неї підійшов Зелім.

Промовчала й лише дужче нахилила голову. Зелім злегенька торкнувся її плеча. Вона затремтіла:

— Наргуле, я прийшов поговорити з тобою, а ти не хочеш обізватися.

Тоді, не підводячи голови, уривчасто зашепотіла:

— Зеліме, я тобі колись не свої слова говорила. Дурна була й б, ехала. То мене Сеїд навчив. А тепер отаке лихо, і все через мене. Вір, мені дуже шкода. І ти, знаю, гніваєшся на мене.

Дівчина захлипала.

— Я сам дурний був, що не догадався. Думав, тобі серце все підказало. А плакати не треба.

— Я вже більше не скидатиму чадру, тільки прости. Боляче мені, всі скося поглядають, готові розірвати мене, і коли й ти...

Зелімові від останніх слів і боляче, і солодко на душі стало. Хвилюючись, тихо забурмотів:

— Чадру ти скинеш... Не сьогодні — нехай трохи все втихомириться, а завтра, через кілька днів... Знай, оце нещастя ще не кінець боротьбі. Боротьба буде й надалі, Наргуле...

Парубок раптом дужою рукою підхопив дівчину й поставив на ноги.

— Наргуле, пам'ятаєш, я пропонував іти разом, однією тропою, до нового життя і ти тоді погодилась. Погодилась не з Сеїдового наказу, а того бажала твоя душа. Я це читав тоді в твоїх очах. Ти не відмовляешся від своїх слів?.. Трапилося непорозуміння. Надалі не критимемося ні в чому одне від одного, радитимемось і не буде непорозумінь. Згода?

Зелім, однією рукою підтримуючи її за стан, другу простягнув дівчині. Якусь хвилину Наргуль не подавала своєї — чи не бачила, чи вагалася і вже згодом слабо потиснула.

У Зеліма з'явилося нестримне бажання в цю мить побачити обличчя нареченої.

— Наргуле, скинь чадру. Хочу подивитись на тебе. Я так мало бачив твоє обличчя.

Крутнула головою і запручалася. Він її притиснув до себе.

— Скинь.

Дівчина, якось одразу обважніла й повисла в нього на руках. Тоді Зелім сам підняв поли чадри. Вона вже не пручалася.

У вечірній сутені близько перед його очима заблистіли її очі, ніби дві чорносливи після дощу, коли на них ще кришталем відобрають водяні краплини. Не витримав, уп'явся губами й висушив ті краплини. Наргуль слабо застогнала, вирвалася з його рук і пустилася бігти.

XVII

Ранком другого дня ховали забитих. На майдані серед Мікулетів, куди винесли червоні труни, зібралася вся людність з авула. Замаяв примітивний прапор, підняли труни, за ними вишикувався пішою шерогою загін міліціонерів і жалобний похід помалу рушив до князівського садка. Там, під трьома струнками кипарисами, що являли собою правильний трикутник, чекали свіжі дві могили: для Віри й аджалудського товмджамаря. Сеїда ще вночі міліціонери закопали десь у лісі: ніхто й не бачив.

Жалобний похід посувався тихо й урочисто. Навіть плакальниці, приголомшені сумною урочистістю, не порушували тієї тиші.

Підійшли до викопаних могил і поклали на землю труни. Сюди ж привели й заарештованих. Гусейн видерся на купу свіжої землі. З одного боку могил товпилися мікулетчани, а з другого, проти них стояли міліціонери й заарештовані.

Окремою купкою, ближче до Гусейна — Зелім, Ібрагім та їхні однодумці.

Гусейн якийсь час мовчки стояв, ніби щось пригадуючи, а тоді обвів рукою довкола себе й суворо та тихо, але так, що всі чули кожне його слово, заговорив:

— Товариші, погляньте довкола себе. Всюди гори високі і наче мирні та тихі, але то лише так здається. Усюди серед гір починає точитися запекла й жорстока боротьба. Не та боротьба, що точилася вже давно, коли грузинські меншовики катували нашого брата, а інша: нового й буйного життя зі старим і гнилим.

Аджар показав вниз на труни, підвищивши голос, ще суворіше закінчив:

— Оце перші жертви цієї боротьби.

Сказав і зробив павзу. В натовпі глухо перегукнулися зідхання. Плакальниці зняли лемент. Гусейн махнув рукою і знову настала тиша.

Товариші, аджарський нарід темний, дикий, оплутаний віковичними релігійними й побутовими забобонами. Чому це так? Тому, що він ще міцно тримається отого старого й гнилого життя. Та вже нове переможно наступає. Його несе з собою радянська влада... Вона дасть вам нове життя, освіту, прожене злидні, звільнить від побутових кайданів.

Гусейнів голос ставав чимраз палкіший.

— Товариші, хто тримається старого життя? Багачі. Бо їм зручніше визискувати затурканого, погрузлого в злидні свого брата очарелі.

Гусейн ні рухом голови, ні очима не показував на арештованих, але всі погляди повернулися в той бік. Файзула-ага не витримав тих поглядів, крутнув лисом і заховався за спину інших. Промовець говорив далі:

— Нове життя несе освіту, медичний пункт, колектив. Освіта переможе неписьменність і темряву, колектив — злидні. І багаті проти нього.

Гусейн уже гукав на весь садок:

— Очарелі оплутані темрявою, через те серед них мало ще таких людей, що вміють і боряться за нове життя, але навіть у найглухіших гірських авулах вони вже є.

Як спершу на заарештованих, промовець не показував на Зеліма з товаришами, але всі погляди звернулись на них.

— У ваших Мікулетах такі люди теж знайшлися. Ось вони!

Гусейн показав на Зеліма з однодумцями.

— Ця купка почала боротьбу за нове життя. Багатіям це не сподобалося. Вони захотіли на самому початку їх перемогти, знищити. Десь аж із-за кордону прибув ваш земляк князь Сеїд і взявся бути за ватажка в них. Хитрощами та провокацією він намагався примусити вас усіх взятися до зброї, та йому не пощастило. Бо хто пішов за Сеїдом? Ага, бандит, пачкар!

Зелім через могили ненароком глянув на Мурада. Той, наче зацькована тварина, зіщулився і вбгав у плечі голову.

— Та через свою темряву ви доки ще не хочете йти і за цими.

Промовець знову показав на Зеліма. Натовп захвилювався. Десь серед людей до Зеліма пропихався Мемед Суглашвілі. Протиснувшись крізь натовп, він гукнув:

— Я з ними.

І сталося щось дивне. Один по одному від натовпу відокремлювалися очарелі і приставали до Зелімової купки. Вона зростала, а над головами гримів Гусейнів голос, підбадьорюючи.

— Але над оцими жертвами князівської провокації я хочу вірити і вірю, що всі ви будете з ними, боротиметесь за нове життя.

Кращої агітації не можна було й придумати. З великого натовпу лишилися лише поодинокі постаті, що непевно шулилися й поводили на всі боки очима. Майже весь авул був на Зелімовому боці. У Зеліма й його товаришів горіли очі. Якось само по собі виникло надзвичайне загальне піднесення. Лише зацьковано тиснулись один до одного заарештовані.

Те піднесення надало ще більшої урочистості тій хвилині, коли опускали в могилу труни. Навіть ридань, що в таку мить шматують людське серце, мало чути було.

Міліціонери зробили з гвинтівок випал і могили засипали...

Навколо гори одягалися в похмурі хмари. Заховалося сонце і посутеніло.

Долина ніби одягала жалобу по забитих.

Грудень 1930—квітень 1931. Генічеське—Кавказ.

2589

652-4

М

РЛ

№

3139

112

Кол. С. 8

ВИДАВНИЦТВО „Р У Х“

ХАРКІВ, ВУЛ. 1. ТРАВНЯ Ч. 11

ТЕЛ. 29-84

104-03